

اوراق بهادر (صکوک) جعاله؛ ابزاری کارآمد برای توسعه صنعت گردشگری

* سید عباس موسویان

۱۴۱

** مجتبی کاوند

*** حمید رضا اسماعیلی گیوی

چکیده

صنعت گردشگری در جایگاه بزرگترین و متنوع‌ترین صنعت دنیا، در بسیاری از کشورها به صورت منبع اصلی درآمد، اشتغال‌زایی، رشد بخش خصوصی و توسعه ساختار زیربنایی شمرده می‌شود. ایران به لحاظ وجود آثار تاریخی، تنوع اقلیمی، مرکزیت تشعیع، اماکن مقدسه، حوزه‌های علمی و ده‌ها زمینه دیگر، از جمله کشورهای مستعد گردشگری در سطح جهان ارزیابی می‌شود. اما تاکنون به علت عامل‌های نتوانسته از این ظرفیت به طور قابل قبولی استفاده کنند، به طوری که براساس تحقیقاتی‌های انجام‌شده، ایران از نظر موقعیت‌های ممتاز جغرافیایی، تنوع اقلیم و جاذبه‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی در میان ده کشور برتر جهان قرار دارد اما از لحاظ جذب گردشگر در رده شصت و هفتم جهان و از لحاظ درآمدهای صنعت گردشگری در رده هفتاد و هفتم جاگرفته است. یکی از عامل‌های مهم عدم کامیابی، عدم سرمایه‌گذاری مناسب در مسایل زیربنایی و روبانی این بخش است؛ بنابراین ارایه راه حلی مناسب که بتواند سرمایه‌کافی را برای توسعه این صنعت فراهم کند، ضرور است.

مقاله حاضر پس از بررسی وضعیت کنونی، مانع‌های اقتصادی - مالی توسعه صنعت گردشگری و

نقش بالقوه‌ای که این صنعت می‌تواند در اقتصاد کشور داشته باشد، با استفاده از روش اکتشافی - کاربردی و با بهره‌گیری از اوراق بهادر (صکوک) جعاله به ارایه مدل‌های عملیاتی تأمین مالی پرداخته است. اوراق بهادر جعاله که از نوع ابزارهای مالی انتفاعی با بازدهی معین است به‌گونه‌ای است که در عین رعایت خاصیت‌های شرعی، از قابلیت‌های بالای عملیاتی و توجیه اقتصادی برخوردار است و انتظار می‌رود افزاون برتامین مالی صنعت گردشگری اثر قابل توجهی در گسترش ابزارهای مالی اسلامی و بازار سرمایه ایران داشته باشد.

واژگان کلیدی: گردشگری، توسعه گردشگری، مانع‌های توسعه گردشگری، تأمین مالی، تأمین مالی اسلامی، اوراق جعاله.

طبقه‌بندی JEL: E22, H32, Z12

مقدمه

در سال‌های اخیر، صنعت گردشگری در جایگاه صنعتی نوپا اثر فراوانی بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جهان داشته است. فراهم‌ساختن اشتغال، ارزآوری، تعادل منطقه‌ای، کمک به صلح جهانی، کمک به سرمایه‌گذاری در میراث فرهنگی، بهسازی محیط، کمک به بهسازی زیستگاه‌های حیات وحش، توسعه ناحیه‌های روستایی دارای جاذبه‌های گردشگری و جلوگیری از بروز کوچی جمعیت و مانند آن، از جمله مزیت‌های این صنعت بوده است (دخیلی‌کهنمودی، ۱۳۸۳: ۹۲). در دهه‌های اخیر، اهمیت گردشگری در سطح بین‌المللی، از لحاظ تعداد گردشگران و هم از لحاظ درآمد ارزی همواره و به‌طور بی‌سابقه‌ای در حال افزایش بوده است (Thoms Pigozzi & brook, 2005) و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۱۰ سالیانه بیش از یک میلیارد جهانگرد در سراسر جهان سفر کنند. از این‌رو بسیاری از کشورها در رقابت نزدیک و فشرده، در بی‌افزایش بیش از پیش، منافع و عواید خود از این فعالیت بین‌المللی هستند (کاظمی، ۱۳۸۵: ۱).

در آینده، صنعت گردشگری به‌طور قابل توجهی در سیاست‌های اقتصادی کشورها به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، نقش اساسی خواهد داشت. گردشگری پدیده‌ای چند بُعدی است که آثارش بُعدهای گوناگون زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. گردشگری در بُعد اقتصادی درآمدۀایی را که در سطح اقتصاد کلان و اقتصاد

خرد مطرح می‌شوند، به همراه دارد. آثار درآمدی کلان آن در دو گروه رشد و توسعه اقتصادی نمود پیدا می‌کند. آثار رشد اقتصادی گردشگری عبارت هستند از:

أ. کسب درآمد ارزی؛

ب. افزایش درآمد ملی؛

ج. افزایش درآمد دولت.

همچنین آثاری که گردشگری در توسعه اقتصادی می‌گذارد عبارت هستند از:

أ. اشتغال‌زایی؛

ب. افزایش سرمایه‌گذاری؛

ج. توزیع مجدد ثروت‌های بین‌المللی؛

د. حفظ جاذبه‌های گردشگری (یوسفی‌پور، ۱۳۷۹: ۲۸ - ۲۲؛ رمضانی‌دارابی، ۱۳۷۹: ۵۰؛ ناصری، ۱۳۷۵: ۳۶ - ۳۲).

صنعت گردشگری در سطح خرد هم می‌تواند به پدیده ساختن درآمد بیانجامد که این ۱۴۳ درآمدها در دو بخش خصوصی و نهادی تحقق پیدا می‌کند. بخش خصوصی شامل تمام کسانی می‌شود که به طور خصوصی و اغلب در مقیاس کوچک فعالیت می‌کنند و به گردشگران خدمات می‌دهند و از این راه درآمد کسب می‌کنند. بخش نهادی نیز شامل مراکز دولتی و مراکز وابسته به نهادهای غیردولتی است. بخش‌های نهادی (مراکز) دولتی از قبیل مراکز وابسته به سازمان‌های جهانگردی مانند: هتل‌ها، رستوران‌ها و شرکت‌های حمل و نقل هستند. بخش‌های نهادی (مراکز) غیردولتی نیز از قبیل هتل‌ها، رستوران‌ها و مجتمع‌های گردشگری مانند: بنیاد مستضعفان و جانبازان، مؤسسه توسعه سیاحتی کیش و مجتمع گردشگری غار محلی علی صدر در همدان، در کنار بخش دولتی قرار دارند (یوسفی‌پور، ۱۳۷۹: ۳۱ - ۲۹).

از کل درآمدهای جهانی گردشگری در سال ۲۰۰۴، از نظر منطقه‌ای، ۵۲ درصد به کشورهای اروپایی، ۲۱ درصد به قاره امریکا و ۲۰ درصد نیز به کشورهای آسیا و اقیانوسیه تعلق داشته است (WTO, 2005b). درآمد کشور ایران، به رغم برخورداری از ظرفیت‌های بسیار بالای گردشگری، معادل ۱/۷۷۷ میلیارد دلار گزارش شده است (WTO, 2004b). که این میزان بسیار کمتر از درآمد کشورهایی است که از نظر ظرفیت گردشگری پائین‌تر از ایران هستند.

در کشور ما نیز باید برای توسعه این صنعت و استفاده کامل از فرصت‌های ناشی از ظرفیت موجود برنامه‌ریزی شود. اما این صنعت در ایران به علت پاره‌ای از موانع اقتصادی و زیرساختی مانند: توجه ویژه به درآمدهای نفتی، ناکارامدی زیرساخت‌های اقتصادی گردشگری، عدم اختصاص اعتبارات ارزی و ریالی کافی، عدم مشوق‌ها و تضمین‌های لازم جهت گسترش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، فقدان نیروی انسانی مؤثر و کارامد در بخش‌های اقتصادی گردشگری، ضعف در زیرساخت‌های فناوری اطلاعات، ضعف سامانه حمل و نقل کشور و مشکل‌های تأسیسات اقامتی و بهداشتی و ... نمی‌تواند به صورت یک صنعت پردرآمد جایگاه مناسبی برای خود در اقتصاد کشور به دست آورد (شجاعی و نوری، ۱۳۸۶: ۷۱ - ۷۰).

توجه به موانع و چالش‌های توسعه گردشگری جمهوری اسلامی ایران که در بالا به برخی از آنها اشاره شد، نشان می‌دهد که بخش فراوانی از این موانع به عدم سرمایه‌گذاری کافی و نبود منابع مالی برای توسعه این صنعت مربوط است. بنابراین به منظور توسعه این صنعت و رفع موانع، باید ابزارهای مالی و راهکارهایی ویژه و تخصصی جهت تأمین مالی این بخش ارایه شود.

مقاله حاضر با معرفی اوراق بهادر جعاله، به ارایه الگوهای جدید تأمین مالی برای توسعه صنعت گردشگری ایران اقدام کرده است. براساس این الگوهای تأمین مالی بیشتر از مردم و بخش خصوصی صورت می‌گیرد و کمترین هزینه را برای سازمان میراث فرهنگی جمهوری اسلامی ایران به همراه دارد. از ویژگی‌های این الگوهای این است که افزون بر مشارکت مردم و بخش خصوصی و دولت به طور همزمان و داشتن کمترین هزینه برای دولت، امکان کنترل و نظارت بر امور به طور کامل برای سازمان میراث فرهنگی وجود خواهد داشت.

روش انجام این تحقیق اکتشافی - کاربردی است، در این تحقیق، با استفاده از عقدهای اسلامی و ابزارهای نوین مالی، اوراق بهادری به نام اوراق جعاله مطابق با فقه امامیه که ویژگی‌های خاصی دارد، برای تأمین سرمایه لازم جهت توسعه صنعت گردشگری معرفی شده است. اوراق بهادر جعاله از نوع ابزارهای مالی انتفاعی با بازدهی معین بوده، نرخ بازدهی متناسب با بازدهی صنعت گردشگری خواهد داشت. این ابزار از یکسو با هدایت

نقدینگی مردم به سمت صنعت گردشگری باعث توسعه این بخش شده و از اتکای دولت به منابع نفتی می‌کاهد و از سوی دیگر، باعث گسترش بازارهای مالی ایران می‌شود. شایان ذکر است که اوراق جعله، اختصاصی به صنعت گردشگری ندارد و از لحاظ فقهی، حقوقی و مالی از انعطاف‌پذیری بالایی برخوردار است بهصورتی که می‌توان از آن در بخش‌های گوناگون اقتصادی برای تأمین مالی بهره جست.

پیشینه تحقیق

درباره تبیین موانع توسعه صنعت گردشگری جمهوری اسلامی ایران و ارایه راهکار به منظور رفع آنها تحقیق‌هایی صورت گرفته است، می‌توان به پایان‌نامه‌ها و مقاله‌های ذیل اشاره کرد:

۱۴۵ پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی موانع اقتصادی موجود در مسیر صنعت گردشگری ایران»^{۱۴۵} که در دانشگاه امام صادق علیه السلام بهوسیله محسن کوشش‌تبار و با راهنمایی اسدالله فرزین‌وش انجام شده است. محقق در این پایان‌نامه موانع توسعه این صنعت را ضعف در برنامه‌ریزی، خدمات و سرویس‌دهی، سرمایه‌گذاری، بهداشت و فرسودگی تأسیسات می‌داند و به تبیین و تشریح آنها می‌پردازد.

«ارزیابی راهکارهای تأمین مالی صنعت توریسم با تأکید بر ساخت هتل از راه قراردادهای خارجی» عنوان پایان‌نامه‌ای است که بهوسیله ارسلان اصلانی در دانشگاه امام صادق علیه السلام با راهنمایی دکتر احمد جعفرنژاد دفاع شده است. در این پایان‌نامه نویسنده راههای تأمین مالی از راه قراردادهای مشارکتی (JOV)، قراردادهای ساخت و انتقال (BOT)، قراردادهای معاملات متقابل را برای رفع مشکل‌های صنعت گردشگری مورد بررسی قرار داده و نتیجه‌گیری می‌کند که از این سه شیوه، روش ساخت و انتقال به لحاظ فقهی و حقوقی و عملیاتی مشکل ندارد اما از نظر مالی و اقتصادی (با توجه به شرایط کشور ما) مورد تأیید نیست.

همچنین مقاله‌ای با عنوان «ارزیابی موانع توسعه صنعت گردشگری در استان لرستان» بهوسیله مهرداد مدهوشی در شماره پاییز سال ۱۳۸۲ مجله پژوهشنامه بازرگانی به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقاله موانع توسعه گردشگری استان لرستان را بررسی کرده و

ضرورت طراحی مالی در بخش گردشگری

براساس مطالعه‌های انجام گرفته و گفته مسئولان سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، صنعت گردشگری کشور به شدت از کمبود منابع مالی و سرمایه‌گذاری در این بخش رنج می‌برد و در نتیجه بسیاری از بخش‌های فعال در این صنعت متضرر می‌شوند و بسیاری نیز از وارد شدن به این صنعت پرهیز می‌کنند. براساس تحقیقات موجود، ایران از نظر موقعیت‌های ممتاز جغرافیایی، تنوع اقلیم و جاذبه‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی در میان ۱۰ کشور برتر جهان قرار دارد اما از لحاظ جذب گردشگر در رده ۶۷ و از لحاظ درآمدهای صنعت گردشگری در رده ۷۷ جهان جا گرفته است. از جمله مهمترین عامل‌های این عدم همخوانی میان رتبه و توان بالقوه، ناکارامدی زیرساخت‌های اقتصادی گردشگری، عدم اختصاص اعتبارهای ارزی و ریالی کافی، عدم مشوق‌ها و تضمین‌های لازم جهت گسترش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، عدم بودجه کافی برای رفع مشکل‌های مربوط به تأسیسات اقامتی و بهداشتی، سامانه حمل و نقل و ... نام برده شده است (شجاعی و نوری، ۱۳۸۶: ۷۲ - ۷۰؛ زمردی، ۱۳۸۷: ۳۱ - ۲۹). به منظور تأمین مالی طرح‌های عمرانی راهکارهای متعددی مانند: استقراض از بانک مرکزی، استقراض خارجی و انتشار اوراق بهادر وجود دارد. استقراض از بانک مرکزی باعث افزایش حجم پول در جامعه شده، نرخ تورم را افزایش می‌دهد؛ استقراض خارجی نیز افزون بر خروج ارز و سرمایه از کشور در بلندمدت، انواع وابستگی‌های سیاسی و اقتصادی را به همراه دارد.

آنها را در چهار مورد تعدد مراکز تصمیم‌گیری، ضعف بازاریابی، ضعف امکانات زیربنایی و فقدان فرهنگ پذیرش گردشگری معرفی می‌کند.

همچنین کتابی تحت عنوان ابزارهای مالی اسلامی (صکوک) بهوسیله سیدعباس موسویان از سوی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی منتشر شده که نویسنده در این کتاب به مبانی فقهی طراحی اوراق جعله پرداخته است و نشان می‌دهد که با استفاده از قرارداد جعله می‌تواند اوراق بهادر انتفاعی برای تامین مالی فعالان گوناگون اقتصادی طراحی کرد. همان‌طور که مشخص است به رغم نیاز جدی درباره تامین مالی صنعت گردشگری تحقیق‌های مستقیم و قابل توجهی صورت نگرفته و خلاً تحقیق‌های مرتبط احساس می‌شود.

بنابراین سالم‌ترین شیوه استفاده از سرمایه‌های مردم از راه انتشار اوراق بهادر است. در این روش اولاً سرمایه‌های مردم به سمت طرح‌های عمرانی سوق داده می‌شود که در بلندمدت برای اقتصاد مفید است. ثانیاً نه تنها باعث افزایش حجم پول نمی‌شود بلکه بخشی از حجم پول جامعه را جذب کرده، از فشار تورم می‌کاهد (موسیان، ۱۳۸۶: ۲۶۵).

در بسیاری از کشورهای دنیا برای تامین مالی این بخش از انتشار اوراق قرضه استفاده می‌شود که به جهت ربوی‌بودن آنها قابل استفاده در کشورهای اسلامی نیست، اندیشه‌وران مسلمان برای پرکردن خلاً حاصل از حذف ربا و اوراق قرضه از بازار سرمایه، انواع اوراق بهادر اسلامی ارایه کرده‌اند که تعداد آنها نیز همواره در حال افزایش است. بسیاری از این ابزارها با فقه امامیه مطابق بوده و از توان بالای عملیاتی نیز برخوردارند. همچنین بسیاری از این ابزارها جایگزین مناسب و کارتری برای ابزارهای غیراسلامی بوده و از نظر اقتصادی از توجیه بالایی برخوردار هستند. ابزار مالی جuale که در مقاله حاضر به آن پرداخته می‌شود یکی از این ۱۴۷ ابزارهای مالی جدید بوده که سازمان میراث فرهنگی می‌تواند با انتشار آن سرمایه‌های نقدی فراوانی را از سرمایه‌گذاران خرد و کلان جذب کرده و این صنعت را توسعه دهد. افزون بر آن اینکه هزینه تأمین سرمایه با این ابزار برای سازمان میراث فرهنگی بسیار کم است، سود قابل توجهی را نیز برای مشارکت‌کنندگان و سرمایه‌گذاران در پی خواهد داشت. به عبارت دیگر، دولت با اجازه انتشار اوراق جuale به‌وسیله سازمان میراث فرهنگی و بخش خصوصی فعال در این زمینه، افرون بر محفوظ نگاه داشتن حق کترل و نظارت خود و با پرداخت کمترین هزینه، باعث افزایش درآمد ارزی و غیر ارزی کشور (از راه تقویت عامل‌های فزاینده تعداد گردشگران) شده که این سرانجام به آبادانی بیشتر کشور و به‌ویژه مناطقی که گردش‌پذیر هستند، خواهد انجامید.

تعريف اوراق بهادر اسلامی

اوراق بهادر اسلامی یا صکوک، گواهی‌هایی با ارزش اسمی یکسان هستند که بعد از عملیات پذیره‌نویسی، بیانگر پرداخت مبلغ اسمی آن به وسیله خریدار به ناشر آن است و دارنده آن، مالک یک یا مجموعه‌ای از دارایی‌ها و منافع حاصل از آنها است (موسیان، ۱۳۸۶: ۷۳؛ فلاح شمس و رشنو، ۱۳۸۷: ۲۸۲).

ارکان قرارداد جuale

أ. ایجاد و قبول

ایجاد و قبول عبارت از هر لفظی است که دلالت بر اجازه مالک در عمل و قرار دادن عوض یا پاداش در برابر آن عمل کند. وجود ایجاد مالک واجب است، اما نیازی به قبول عامل (حتی در جuale خاص) نیست، به طور مثال، اگر بگوید هر کس فلان بنا را با این مشخصات برای من تعمیر یا احداث کند این قدر به وی می‌پردازم، کفايت می‌کند (نجفی، ۱۳۶۷: ۱۸۷؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۳: ۵۳۸، توضیح المسائل مراجع، ۱۳۷۸: ۳۰۱).

ب. طرفین عقد

در جuale ملتزم (مالک) را جاعل و انجام‌دهنده کار را عامل گویند. جاعل باید شرایط عمومی قراردادها اعم از بلوغ، رشد، قصد، اختیار، عدم حجر به واسطه سفة، و ورشکستگی را داشته باشد. از سوی دیگر، عامل باید امکان و توانایی انجام کاری که جاعل مشخص کرده است را داشته باشد (نجفی، ۱۳۶۷: ۱۹۶؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۳: ۵۳۹ و توضیح المسائل مراجع، ۱۳۷۸: ۳۰۱).

یکی از انواع اوراق بهادر اسلامی، اوراق جuale است که براساس قرارداد جuale طراحی می‌شود، بر این اساس پیش از معرفی اوراق جuale، ارکان و انواع آن، نگاهی کوتاه به قرارداد جuale و احکام اساسی آن خواهیم داشت.

تعريف قرارداد جuale

جuale در لغت به معنای «وعددادن به مال برای کسی که به عمل معینی قیام می‌کند» است (ابن‌منظور، ۱۴۰۵: ۱۱). فرهنگ فارسی عمدی، جuale را این چنین تعریف کرده است: «پاداشی که برای عامل عمل قرار دهنده» (عیدی، ۱۳۷۶: ۴۶۳).

در اصطلاح فقهیان، جuale قراردادی است که به سبب آن انسان متعهد می‌شود تا در برابر کاری که برای وی انجام می‌دهند، مال (اجرت) معینی بدهد (حلی، ۱۳۷۳: ۳۹۹؛ نجفی، ۱۳۶۷: ۱۸۷؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۳: ۵۳۸ و توضیح المسائل مراجع، ۱۳۷۸: ۳۰۱).

ج. عمل

عملی که جاعل خواستار انجام آن است باید مشروع و عقلایی باشد. لازم نیست عمل به صورت دقیق معلوم و معین باشد (برخلاف اجاره). بنابراین، اگر جاعل بگوید به طور مثال، هر کس اسب گم شده مرا بیاورد، جuale صحیح است البته نباید به طور کلی مجہول باشد مثل اینکه بگوید: هر کس گمشده مرا بیابد ... (نجفی، ۱۳۶۷: ۱۹۱؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۳: ۵۸۹ – ۵۳۸؛ توضیح المسائل مراجع، ۱۳۷۸: ۳۰۲ و ماده‌های ۵۳۶، ۵۶۴ و ۵۷۰ ق.م).

د. عوض (جعل)

عوضی که جاعل برای عامل در برابر عمل قرار می‌دهد، جعل نامیده می‌شود. مقدار جعل باید از هر جهت - جنس، نوع، وصف، کیل، وزن یا عددی بودن - مشخص باشد. بنابراین اگر جعل مبهم باشد یا عامل جعل را نداند جuale باطل است (نجفی، ۱۳۶۷: ۱۸۷؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۲: ۵۳۹).

۱۴۹

ماهیت عقد جuale

درباره عقد یا ایقاع بودن جuale، فقهیان و حقوقدانان بحث‌های فراوانی کرده‌اند. قول مشهور در میان فقهیان ایقاع بودن جuale است (نجفی، ۱۳۶۷: ۱۹۱؛ موسوی خمینی ۱۳۶۳: ۵۳۸). در حقوق مدنی ایران جuale جزو عقدهای معین آورده شده و آن را عقد دانسته‌اند (کاتوزیان، ۱۳۷۸: ۴۰۲).

قایلین هر دو دیدگاه، در جایز بودن جuale اتفاق نظر دارند. بنابراین طرفین می‌توانند هر وقت که خواستند جuale را فسخ کنند. اگر فسخ در حین عمل باشد و فسخ‌کننده جاعل باشد، باید اجرت المثل اعمالی که عامل تا آن موقع انجام داده است را بدهد؛ اما اگر عامل فسخ‌کننده باشد؛ مستحق چیزی نخواهد بود (حلی، ۱۴۰۲: ۱۶۴؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۳: ۵۴۱؛ توضیح المسائل مراجع، ۱۳۷۸: ۳۰۴ و ماده ۵۶۰ ق.م.).

احکام اساسی عقد جuale

۱. اگر جاعل، جuale را با عامل مشخصی منعقد کرده باشد و فرد دیگری اقدام به عمل کند، اجرتی به وی پرداخت نمی‌شود؛ مگر اینکه جاعل در فرض پیش‌گفته قید مباشرت به

- عمل نکرده باشد که در این صورت عامل می‌تواند فرد خاصی را اجیر کند و کار را به وی بسپارد (حلی، ۱۴۰۳: ۱۶۳؛ موسوی‌خمینی، ۱۳۶۳: ۵۴۰)؛
۲. عامل، زمانی مسحق جعل (اجرت) می‌شود که متعلق جعاله را تسلیم کرده یا انجام داده باشد (حلی، ۱۴۰۳: ۱۶۴؛ موسوی‌خمینی، ۱۳۶۳: ۵۴۰ و ماده ۵۷۰ ق.م.)؛
۳. اگر شخصی کاری را بدون جعاله یا با جعاله انجام دهد، و قصد وی این باشد که مزدی نگیرد مستحق اجرت نخواهد بود (حلی، ۱۴۰۳: ۱۶۴؛ موسوی‌خمینی، ۱۳۶۳: ۵۴۰؛ توضیح المسائل مراجع، ۱۳۷۸: ۳۰۳)؛
۴. اگر جعاله عام باشد، و چند نفر با هم اقدام به عمل کنند، اجرت میان آنها تقسیم می‌شود. و اگر اعمال با هم تفاوت داشته باشد، اجرت به نسبت عملشان بین آنها تقسیم می‌شود (حلی، ۱۴۰۳: ۱۶۵، موسوی‌خمینی، ۱۴۰۳: ۵۴۱ و ماده ۵۸۰ ق.م.)؛
۵. اگر فسخ جعاله از طرف عامل در حین کار رخ دهد و طوری باشد که تعطیلی کار باعث ضرر به جاعل شود، در این صورت بر عامل واجب است که کار را تمام کند (مثل عمل جراحی) (موسوی‌خمینی، ۱۳۶۳: ۵۲۱؛ توضیح المسائل مراجع، ۱۳۷۸: ۳۰۴)؛
۶. اموال و اشیای جاعل که به مناسبت اجرای جعاله در دست عامل قرار دارد، امانت است و عامل جز در موردهای تعدی و تفريط، ضامن نقص و تلف آن نخواهد بود (همان: ماده ۵۹۰ ق.م.).

اقسام جعاله

جعاله بر حسب کیفیت اعتبار آن بر دو قسم است:

- أ. جعاله خاص: اگر جاعل، جعاله را با عامل معینی منعقد کند جعاله را خاص گویند؛
- ب. جعاله عام: اگر عامل فرد مشخصی نباشد، بلکه عمومی باشد، جعاله را عام می‌گویند. همچنین اگر جاعل شرایط خاصی - اعم از زمان و مکان - را قید کرده باشد، جعاله را مقید گویند. در غیر این صورت جعاله مطلق است (موسویان، ۱۳۸۶: ۵۲ - ۵۱).

وکالت در جعاله

وکالت در لغت به معنای تفویض و واگذاری کاری به کسی و اعتماد کردن به وی است (عمید، ۱۳۶۳: ۱۱۹۴) و در اصطلاح قراردادی است که به سبب آن یکی از طرفین (موکل)،

دیگری (وکیل) را برای انجام امری نایب خود قرار می‌دهد (موسوی‌خمینی، ۱۴۱۶: ۲، ۳۴). مطابق احکام وکالت، هر کاری که برای فرد مباح باشد و قابلیت نیابت داشته باشد، می‌توان از راه عقد وکالت به دیگری واگذارد از جمله آنها قرارداد جuale است. شخص می‌تواند فرد یا مؤسسه‌ای را وکیل کند تا به وکالت از طرفش با دیگران عقد جuale بینند.

تعريف اوراق جuale

اوراق جuale، اوراق مالکیت مشاع دارایی (کار یا خدمتی) است که براساس قرارداد جuale تعهد انجام و تحويل آن شده است. بعد از پایان عمل (موضوع قرارداد جuale)، صاحبان اوراق، مالک مشاع نتیجه عمل خواهند بود. نتیجه عمل ممکن است خدمت یا دارایی فیزیکی باشد، توضیح بیشتر آن در انواع مدل‌های اوراق جuale می‌آید.

۱۵۱

ویژگی‌های اوراق جuale

۱. اوراق جuale، ابزار مالی با نام یا بی‌نام است که برای مدت‌زمان معین یا نامعین و با نحوه پرداخت از پیش تعیین شده انتشار می‌یابد. دارندگان این اوراق، مالک دارایی‌های انتشار دهنده می‌باشند؛
۲. اوراق جuale به دو صورت با سرسید و بدون سرسید متشر می‌شود. در صورت دارا بودن سرسید، انتشار آن به دو روش کوتاه‌مدت (با سرسید کمتر از یک سال) و بلندمدت (با سرسید بیشتر از یک سال) است؛
۳. قیمتی که بر روی ورق جuale درج می‌شود، قیمت اسمی آن است. به این معنا که انتشار دهنده این اوراق، موظف است اقساط را در زمان‌های مقرر، به‌وسیله مراجع اعلام‌شده به دارنده این اوراق پردازد؛
۴. این اوراق معرف مالکیت مشاع دارندگان آن درباره دارایی‌های ساخته یا تعمیر شده‌ای است که به تبع قرارداد جuale حاصل می‌شوند.

عنصرهای اصلی اوراق جuale

در معامله‌های مرتبط با اوراق جuale، افزون بر سازمان بورس و اوراق بهادر که مجوز تأسیس مؤسسه مالی و انتشار اوراق جuale را صادر می‌کند و در حین کار نیز بر عملکرد

۱. ناشر اوراق جuale

ناشر اوراق جuale، شرکت واسط (SPV) است که بعد از کسب مجوز قانونی به انتشار اوراق جuale اقدام کرده و آنها را در برابر دریافت وجه مشخص (قیمت اسمی اوراق) به سرمایه‌گذاران وامی‌گذارند. رابطه حقوقی ناشر با متقاضیان اوراق رابطه وکالت است به این معنا که ناشر با اعطای اوراق جuale، وجه سرمایه‌گذاران را در جایگاه وکیل دریافت می‌کند و سپس به وکالت از طرف آنها با پیمانکار قرارداد جuale می‌بندد و دیگر مسائل مرتبط با جuale را نیز انجام دهد. ناشر اوراق درصدی از سود حاصل از عملیات جuale را به صورت حق الوکاله بر می‌دارد و مابقی را توزیع می‌کند.

۲. دارنده اوراق جuale

دارنده‌گان اوراق جuale (اعم از سرمایه‌گذاران حقیقی یا حقوقی) در حقیقت مالکان به صورت مشاع دارایی ساخته یا تعمیر شده هستند، که ناشر اوراق به وکالت از طرف آنان به انجام امور مربوط به وظائف خود می‌پردازد. دارنده‌گان اوراق می‌توانند اوراق جuale را نگه دارند و در زمان‌های معین شده از منافع آنها استفاده کنند همان‌طور که می‌توانند در موقع نیاز به نقدینگی، اوراق را که سند مالکیت دارایی است به سرمایه‌گذاران دیگر بفروشند. خریداران اوراق مالکان جدید دارایی‌های پیش‌گفته خواهند بود.

۳. بانی (سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی)

سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی در جایگاه بانی با واسط به نمایندگی از طرف سرمایه‌گذاران قرارداد جuale می‌بندد و طبق قرارداد جuale، متعهد است در برابر انجام طرح‌ها جعل را بپردازد. سپس واسط به نمایندگی از طرف سرمایه‌گذاران با پیمانکاران قرارداد جuale ثانوی را می‌بندد و طبق قرارداد جuale متعهد است در برابر انجام طرح‌ها جعل را بپردازد.

۴. پیمانکاران

شرکت واسط (SPV) در جایگاه وکیل سرمایه‌گذاران، نهاد مالی است و تخصص انجام طرح‌ها را ندارد؛ از این‌رو این شرکت با توجه به ماهیت طرح‌ها از متخصصان یا پیمانکاران

آن مؤسسه ناظرت دارد، عنصرهای ذیل به صورت ارکان اصلی معامله‌ها حضور دارند:

(حقیقی یا حقوقی) برای انجام طرح‌های ساخت یا تعمیر استفاده می‌کند و با پیمانکاران قرارداد جualeه دیگری می‌بندد و طبق قرارداد معهده است در برابر انجام طرح‌ها جعل را بپردازد.

۵. امین

اگر اوراق جualeه به صورت عرضه خصوصی به سرمایه‌گذاران فروخته شود، فقط شرکت واسط (SPV) و سرمایه‌گذاران طرف قرارداد هستند. اما اگر اوراق جualeه به طور عمومی به تعداد فراوانی از سرمایه‌گذاران فروخته شود، غیر از طرفین قرارداد شخص ثالثی به نام امین طرف قرارداد است که به نمایندگی از طرف دارندگان اوراق جualeه بر اجرای تعهدات انتشار دهنده نظارت می‌کند.

۶. شرکت تأمین سرمایه

این شرکت به کنندگی از سوی شرکت واسط اوراق بهادر جualeه را پذیره‌نویسی می‌کند.

۱۵۳

۷. شرکت رتبه‌بندی اعتباری

مؤسسه‌ای است که به رتبه‌بندی اعتباری مؤسسه مالی و اوراق جualeه اقدام کرده و مجوز فعالیت از سازمان بورس و اوراق بهادر را دارد.

مدل‌های کاربردی اوراق جualeه

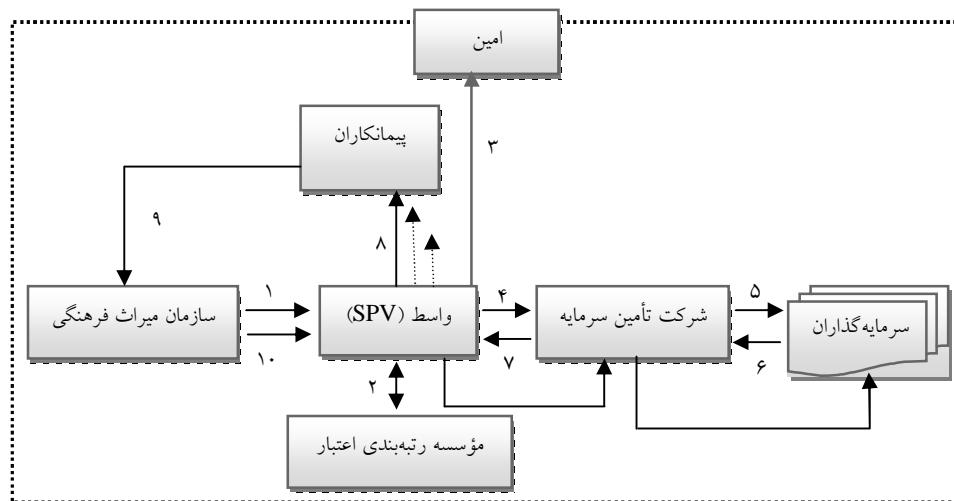
به منظور تأمین مالی صنعت گردشگری می‌توان انواعی از مدل‌های عملیاتی برای اوراق جualeه طراحی کرد. در ادامه مقاله برخی از آنها را معرفی می‌کنیم:

۱. اوراق جualeه برای تعمیرهای اساسی

در بسیاری از مناطق کشور، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، برای انجام طرح‌های تعمیر و بازسازی هتل‌ها، مهمان‌سراه‌ها، مراکز تفریحی و فرهنگی خود، نیاز به تأمین مالی دارد. روش‌های گوناگونی برای این منظور وجود دارد که انتشار اوراق جualeه با سرسید سه تا پنج ساله یکی از آنها است که به جهاتی که توضیح آنها می‌آید بر دیگر روش‌های تأمین مالی ترجیح دارد. در این روش سازمان میراث فرهنگی با یک مؤسسه مالی مستقل (واسط) وارد قرارداد جualeه سه تا پنج ساله شده و آن را در جایگاه عامل تعیین می‌کند تا عملیات تعمیرها و بازسازی لازم را انجام دهد و طی مدت سه تا پنج سال مبلغ معینی را به صورت جعل (اجرت) دریافت کند. واسط

مدل عملیاتی اوراق جuale؛ نوع نخست

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / موسویان، کاوند و اسماعیلی گپی

گردش مالی و روابط حقوقی اوراق جuale؛ نوع نخست

۱. سازمان میراث فرهنگی با انتخاب مؤسسه مالی (واسط) درخواست خود را برای انجام طرح به‌وسیله واسط (در برابر دریافت جعل) اعلام و واسط را در جایگاه عامل در انجام طرح تعیین می‌کند و با وی قرارداد جuale می‌بندد؛

پس از مطالعه‌های اولیه و گرفتن مجوزهای لازم به انتشار اوراق جuale اقدام می‌کند، سپس با جمع‌آوری وجهه به وکالت از طرف صاحبان اوراق جuale، با شرکت پیمانکار وارد قرارداد جuale دوم یک‌ساله برای انجام عملیات تعمیر و بازسازی می‌شود. آنگاه طبق قرارداد مناسب با پیشرفت طرح، جعل مشخص شده را به پیمانکار پرداخت می‌کند.

بعد از پایان عملیات براساس قرارداد، پیمانکار طرح را تحویل سازمان میراث فرهنگی می‌دهد. واسط نیز مطابق قرارداد جuale نخست، جعل را از سازمان میراث فرهنگی (که از محل درآمد طرح یا با ترکیب درآمد طرح و بودجه سازمان تأمین می‌شود) دریافت کرده و از آن محل، اصل سرمایه و سود صاحبان اوراق جuale را تسویه می‌کند. در این روش مبلغ جعل قرارداد جuale اول و دوم به‌گونه‌ای تعیین می‌شود که بتوان از مابه‌التفاوت مبلغ جعل‌های دو قرارداد، کارمزد موسسه‌های رتبه‌بندی، امین، شرکت واسط و سود صاحبان اوراق جuale را تأمین کرد.

۲. واسط با انجام مطالعه‌های اولیه و تهیه امیدنامه، مجوز لازم را از مؤسسه رتبه‌بندی اعتبار دریافت می‌کند؛

۳. شرکت واسط با موافقت سازمان بورس و اوراق بهادار، جهت کنترل و نظارت بر تمام فرایندها، مؤسسه امین را انتخاب می‌کند. امین نیز بر کل عملیات نظارت می‌کند؛

۴. واسط، اوراق جعله را منتشر کرده و جهت واگذاری در اختیار شرکت تأمین سرمایه می‌گذارد؛

۵ و ۶. شرکت تأمین سرمایه با واگذاری اوراق جعله به سرمایه‌گذاران، وجهه آنان را جمع‌آوری کرده در اختیار واسط قرار می‌دهد؛

۷. شرکت واسط با پیمانکار وارد قرارداد جعله دوم (به اصطلاح قرارداد جعله موازی) می‌شود و به تدریج با انجام هر مرحله از طرح، جعل مشخص شده را به وی پرداخت می‌کند؛

۸. پیمانکار با اتمام طرح آن را در اختیار سازمان میراث فرهنگی قرار می‌دهد؛

۹. ۱۰. سازمان میراث فرهنگی با مدیریت طرح تکمیل شده، به صورت مرحله‌ای (یا یک‌جا) جعل را در اختیار واسط قرار می‌دهد؛

۱۱. واسط نیز این پول را به منظور توزیع در اختیار شرکت تأمین سرمایه قرار می‌دهد؛

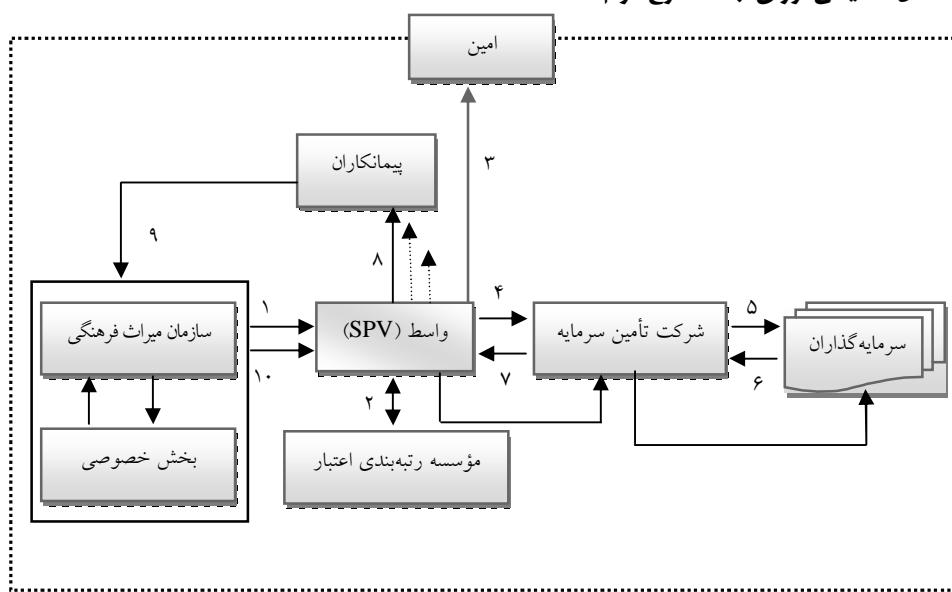
۱۲. شرکت تأمین سرمایه پس از کسر حق‌الزحمه خود، واسط، شرکت رتبه‌بندی اعتبار و مؤسسه امین مابقی را به صاحبان اوراق می‌پردازد؛

توضیح: مؤسسه‌های رتبه‌بندی اعتبار و امین، مؤسسه‌های معتبری هستند که به‌وسیله واسط پیشنهاد، و به‌وسیله سازمان بورس و اوراق بهادار یا بانک مرکزی انتخاب می‌شوند.

۲. اوراق جعله احداث و واگذاری

نوع دوم از اوراق جعله به منظور احداث هتل‌ها، مهمان‌سراها، مؤسسه‌های فرهنگی و تفریحی به کار می‌رود. در این روش سازمان میراث فرهنگی با مؤسسه مالی مستقل (واسط) وارد قرارداد جعله سه تا پنج ساله شده و آن را عامل قرار می‌دهد تا عملیات لازم جهت احداث مراکز مورد نظر را انجام دهد. واسط پس از مطالعه‌های اولیه و گرفتن مجوزهای لازم، به انتشار اوراق جعله سه تا پنج ساله اقدام می‌کند، سپس برای انجام عملیات احداث طرح با جمع‌آوری وجهه به وکالت از طرف صاحبان اوراق جعله، با شرکت پیمانکار وارد قرارداد جعله یک تا سه ساله می‌شود و طبق قرارداد پس از پایان هر مرحله از طرح، جعل

مدل عملیاتی اوراق جuale؛ نوع دوم

گردش مالی و روابط حقوقی اوراق جuale؛ نوع دوم

1. سازمان میراث فرهنگی با انتخاب مؤسسه مالی واسط، آمادگی خود را برای انجام طرح به واسط اعلام و با آن قرارداد جuale احداث طرح می‌بندد و آن را عامل قرار می‌دهد؛

مشخص شده را به وی می‌پردازد. پیمانکار پس از اتمام طرح، آن را در اختیار سازمان میراث فرهنگی قرار می‌دهد. سازمان نیز طرح تکمیل شده را در قالب قرارداد فروشن اقساطی یا اجاره به شرط تمليک به بخش خصوصی و می‌گذارد و از آن بهصورت ماهیانه سالیانه یا ... اقساط یا اجاره‌بهای دریافت می‌کند سپس این اقساط یا اجاره‌بهایها از راه شرکت تأمین سرمایه پس از کسر هزینه‌های مربوطه میان صاحبان اوراق تقسیم می‌شود. اگر قرارداد اجاره به شرط تمليک باشد، در پایان مدت اجاره نیز بخش خصوصی طرح را به‌طور کامل از سازمان خریداری می‌کند و به این ترتیب اصل سرمایه صاحبان اوراق به آنان بازگشت داده می‌شود. البته ممکن است اجاره به شرط تمليک در پایان مدت قرارداد بهصورت مجاني صورت گیرد که در این صورت اجاره‌بهایها به صورتی پرداخت شده است که اصل سرمایه و سود صاحبان اوراق را پوشش دهد.

۲. واسط با انجام مطالعه‌های اولیه و تهیه امیدنامه، مجوز لازم از شرکت رتبه‌بندی اعتبار دریافت می‌کند؛
  ۳. شرکت واسط با موافقت سازمان بورس و اوراق بهادر، مؤسسه امین را جهت نظارت و کنترل انتخاب می‌کند؛
  ۴. واسط، اوراق جuale را مستشر کرده و جهت واگذاری در اختیار شرکت تأمین سرمایه می‌گذارد؛
  - ۵ و ۶. شرکت تأمین سرمایه با واگذاری اوراق به سرمایه‌گذاران، وجود را جمع‌آوری می‌کند و در اختیار واسط قرار می‌دهد؛
  ۷. شرکت واسط با پیمانکار وارد قرارداد جuale دوم می‌شود و به تدریج با انجام هر مرحله از طرح، جعل مشخص شده را به آنان پرداخت می‌کند؛
  ۸. پیمانکار با اتمام طرح، آن را در اختیار سازمان میراث فرهنگی قرار می‌دهد؛
  ۹. سازمان میراث فرهنگی پس از در اختیار گرفتن طرح تکمیل شده، آن را در قالب قرارداد فروش اقساطی یا اجاره به شرط تملیک در اختیار بخش خصوصی قرار می‌دهد و از آن به صورت ماهانه، سالانه اقساط یا اجاره‌بهای دریافت کرده، در اختیار واسط قرار می‌دهد؛
  ۱۰. سازمان میراث فرهنگی این پول را به منظور توزیع در اختیار شرکت تأمین سرمایه قرار می‌دهد؛
  ۱۱. شرکت تأمین سرمایه پس از کسر حق‌الزحمه خود، مؤسسه رتبه‌بندی اعتبار و مؤسسه امین و واسط مابقی را به صاحبان اوراق می‌پردازد.
- ### ۳. اوراق جuale احداث و تبدیل به سهام
- گاهی وقت‌ها طرح‌های سازمان به‌گونه‌ای است که عمر مفید طولانی دارند و عواید حاصل از آن نیز برای طولانی مدت ادامه خواهد داشت؛ در نتیجه امکان بازگشت سرمایه و سود آن در کوتاه‌مدت وجود ندارد. در این صورت سازمان میراث فرهنگی برای تأمین مالی طرح‌های خود به انتشار اوراق جuale قابل تبدیل به سهام اقدام می‌کند. در این روش، سازمان میراث فرهنگی با مؤسسه مالی مستقل (واسط) وارد قرارداد جuale ساخت سه تا پنج ساله شده و آن را عامل خود قرار می‌دهد تا عملیات ساخت و تکمیل طرح را انجام دهد. واسط پس از مطالعه‌های اولیه و گرفتن مجوزهای لازم، اقدام به انتشار اوراق جuale قابل تبدیل به سهام می‌کند، سپس با جمع‌آوری وجوده به وکالت از طرف صاحبان اوراق جuale، با شرکت پیمانکار وارد قرارداد جuale ساخت یک تا سه ساله می‌شود تا عملیات ساخت هتل یا هر طرح خاص دیگری را

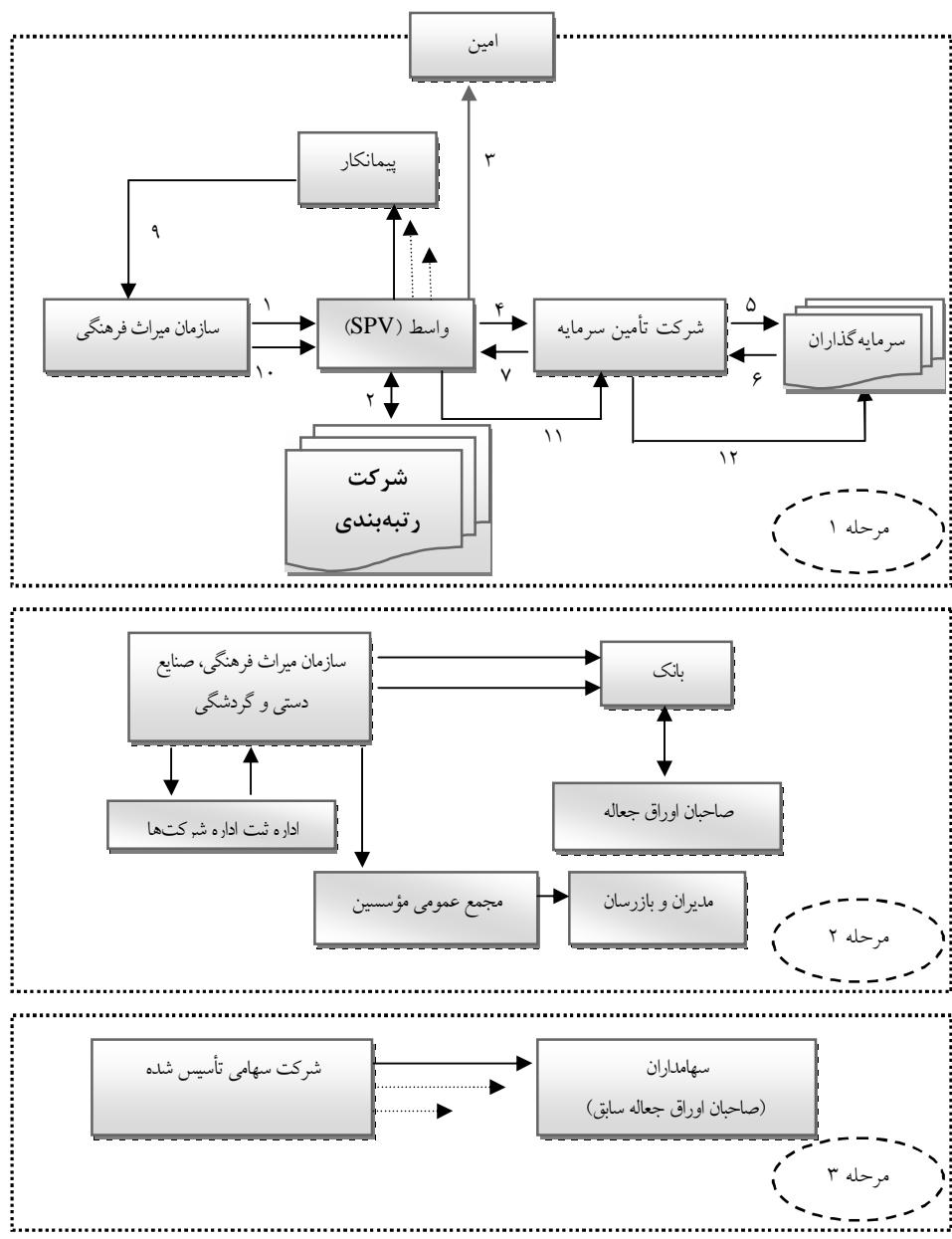
انجام دهد و طبق قرارداد پس از پایان هر مرحله از طرح، جعل مشخصی را به وی پرداخت می‌کند. در پایان انجام طرح نیز براساس قرارداد، پیمانکار طرح تکمیل شده را به سازمان میراث فرهنگی تحويل می‌دهد. شرکت واسطه با همکاری سازمان میراث فرهنگی با ارزش‌گذاری کل طرح و تبدیل آن به سهام در قالب شرکت سهامی، اوراق جuale سرمایه‌گذاران را با سهام جایگزین می‌کند. عواید سهامداران طرح نیز سالیانه به آنان پرداخت می‌شود.

برای تأسیس شرکت سهامی، سازمان میراث فرهنگی در جایگاه مؤسس شرکت سهامی، دست کم بیست درصد سرمایه شرکت را تعهد کرده و سی و پنج درصد آن را در حسابی به نام «شرکت در شرف تأسیس» نزد یکی از بانک‌ها به صورت سپرده قرار می‌دهد. سپس مدارک لازم شامل اظهارنامه، طرح اساسنامه و طرح اعلامیه پذیره‌نویسی سهام را جهت ثبت شرکت به اداره ثبت شرکت‌ها ارایه می‌کند. مرجع ثبت شرکت‌ها پس از مطالعه اظهارنامه و ضمایم آن و تطبیق مندرج‌های آن با قانون، اجازه انتشار اعلامیه پذیره‌نویسی را صادر می‌کند. مفاد اعلامیه پذیره‌نویسی، تبدیل اوراق جuale سرمایه‌گذاران به سهام است. بر این اساس، ظرف مدتی که در اعلامیه پذیره‌نویسی معین شده است صاحبان اوراق به بانک مراجعت کرده با ارایه اوراق خود، معادل آن سهام دریافت می‌کنند. چنانکه پس از اتمام فرایند پذیره‌نویسی، تمام سرمایه شرکت به صورت صحیح متعهد شده باشد (چون ممکن است برخی از صاحبان اوراق تمایل به تبدیل آن به سهام نداشته باشند)، مؤسسان تعداد سهام هر یک از صاحبان اوراق جuale را تعیین و اعلام و مجمع عمومی مؤسسان تشکیل می‌دهند. مجمع عمومی مؤسس پس از رسیدگی و احرار اعلامیه پذیره‌نویسی تمام سهام شرکت و تأديه مبالغ لازم و شور درباره اساسنامه شرکت و تصویب آن، نخستین مدیران و بازرس یا بازرسان شرکت را انتخاب می‌کند. اساسنامه‌ای که به تصویب مجمع عمومی مؤسس رسیده به ضمیمه صورت جلسه مجمع و اعلامیه قبولی مدیران و بازرسان جهت ثبت شرکت به مرجع ثبت شرکت‌ها تسلیم و به این ترتیب شرکت سهامی عام تشکیل می‌شود.

مدل عملیاتی اوراق جماله؛ نوع سوم

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / اوراق پهادار (صکوک) جمله: ابزاری ...

۱۵۹

گرددش مالی و رابطه‌های حقوقی اوراق جعاله؛ نوع سوم

مرحله نخست

۱. سازمان میراث فرهنگی با انتخاب مؤسسه مالی (واسط) آمادگی خود را برای انجام طرح به واسط اعلام و واسط را وکیل خود قرار می‌دهد؛
۲. واسط با انجام مطالعه‌های اولیه و تهیه امیدنامه، مجوز لازم از مؤسسه رتبه‌بندی اعتبار دریافت می‌کند؛
۳. شرکت واسط با موافقت سازمان بورس و اوراق بهادار، مؤسسه امین را جهت نظارت و کنترل انتخاب می‌کند؛
۴. واسط، اوراق جعاله را منتشر کرده، جهت واگذاری در اختیار شرکت تأمین سرمایه می‌گذارد؛
- ۵ و ۶. شرکت تأمین سرمایه با واگذاری اوراق به سرمایه‌گذاران، وجود آنان را جمع‌آوری کرده، در اختیار واسط قرار می‌دهد؛
۷. شرکت واسط با پیمانکار وارد قرارداد جعاله می‌شود و به تدریج با انجام هر مرحله از طرح، جعل مشخص شده را به وی پرداخت می‌کند؛
۸. پیمانکار با اتمام طرح آن را در اختیار سازمان میراث فرهنگی قرار می‌دهد؛
۹. شرکت واسط با همکاری سازمان میراث فرهنگی طرح را جهت تبدیل به شرکت سهامی ارزش‌گذاری می‌کنند؛
۱۰. شرکت تأمین سرمایه با دریافت حق‌الرحمه خود، واسط، مؤسسه رتبه‌بندی اعتبار و مؤسسه امین، مطابق مرحله دوم، سهام را در اختیار سرمایه‌گذاران قرار می‌دهد.

مرحله دوم

۱. سازمان میراث فرهنگی در جایگاه مؤسس شرکت سهامی در حسابی به نام «شرکت در شرف تأسیس» نزد یکی از بانک‌ها مبلغی به صورت سپرده قرار می‌دهد؛
۲. سازمان میراث فرهنگی مدارک لازم شامل اظهارنامه، طرح اساسنامه و طرح اعلامیه پذیره‌نویسی سهام را جهت ثبت شرکت به اداره ثبت شرکت‌ها ارایه می‌کند؛
۳. مرجع ثبت شرکت‌ها پس از مطالعه اظهارنامه و ضمایم آن و تطبیق مندرج‌های آن با قانون، اجازه انتشار اعلامیه پذیره‌نویسی را صادر می‌کند؛

۴. سازمان میراث فرهنگی با ارایه مجوز پذیره‌نویسی به بانک درخواست خود را مبنی بر انجام عملیات تبدیل اوراق جuale سرمایه‌گذاران به سهام به‌وسیله بانک، ارایه می‌کند.*
۵. پس از بررسی و موافقت بانک با انجام پذیره‌نویسی و تبدیل اوراق جuale به سهام، صاحبان اوراق ظرف مدتی که در اعلامیه پذیره‌نویسی معین شده است به بانک مراجعه کرده با ارایه اوراق خود، معادل آن سهام دریافت می‌کنند؛
۶. پس از اتمام فرآیند پذیره‌نویسی که تمام سرمایه شرکت به صورت صحیح متعهد خواهد شد، مجمع عمومی مؤسسان تشکیل می‌شود؛
۷. مجمع عمومی مؤسسان پس از رسیدگی و احراز پذیره‌نویسی تمام سهام شرکت و تأثیه مبالغ لازم و شور درباره اساسنامه شرکت و تصویب آن، نخستین مدیران و بازارس یا بازرسان شرکت را انتخاب می‌کند.

۱۶۱

سرانجام اساسنامه‌ای که به تصویب مجمع عمومی مؤسسان رسیده به ضمیمه صورت جلسه مجمع و اعلامیه قبولی مدیران و بازرسان جهت ثبت شرکت به مرجع ثبت شرکت‌ها تسلیم و به این ترتیب شرکت سهامی عام تشکیل می‌شود.

مرحله سوم

شرکت سهامی عام پس از تأسیس، فعالیت خود را آغاز می‌کند و از محل عایدات شرکت سود سهام را سالانه یا ششم‌ماهه یا ... به صاحبان سهام (صاحبان اوراق جuale سابق) پرداخت می‌کند.

مزایای اوراق جuale

- تامین مالی از راه انتشار اوراق جuale نسبت به روش‌های موجود مزیت‌های ذیل را دارد:
- اوراق جuale منابع مالی مورد نیاز سازمان میراث فرهنگی را بدون اینکه میزان نقدینگی جامعه را افزایش دهد، فراهم می‌کند؛
  - تامین مالی با انتشار اوراق جuale، هزینه دولت را نسبت به دیگر روش‌ها مانند: استقراض خارجی و یا استقراض از بانک مرکزی کاهش می‌دهد؛

---

* مؤسسان تعداد سهامی که در ازای یک ورقه جuale باید پرداخت شود را تعیین و به بانک اعلام می‌کنند تا بانک براساس آن به صاحبان اوراق جuale سهام پرداخت کند.

- ج. همه انواع اوراق جuale بهویژه نوع سوم اوراق جuale با فراهم کردن امکان تبدیل دارایی‌ها به سهام به توسعه بازار سرمایه کمک می‌کند؛
- د. چنانکه برای دادوستد اوراق جuale، شرایط مناسب در بازار ثانویه فراهم شود، ابزار مالی جدیدی با قابلیت نقدشوندگی بالا وارد بازار سرمایه می‌شود.

بازار ثانویه و بازده اوراق جuale

دارنده اوراق بهادر جuale، می‌تواند این اوراق را نگه دارد و از سود پرداختی آن بهره ببرد یا هر زمانی که خواست، در بازار ثانویه بفروشد و از نقدینگی حاصل استفاده کند. قیمت اوراق افزون بر اینکه وابسته به میزان درآمد حاصل از طرح انجام شده دارد (به طور مثال، درآمد هتل یا مجتمع تفریحی ساخته شده)، به چگونگی هزینه‌شدن سرمایه حاصل از پذیره‌نویسی اوراق نیز وابسته است. به طور مثال، اگر زمین هتل یا مجتمع تفریحی نیز با سرمایه حاصل از پذیره‌نویسی خریداری شده باشد؛ قیمت اوراق تابع تغییرهای قیمت آن زمین نیز خواهد بود. بنابراین قیمت اوراق جuale در بازار ثانویه بستگی به چگونگی هزینه‌شدن سرمایه پذیره‌نویسی شده دارد و هرگونه افزایش ارزش در موردهایی که با هزینه سرمایه جمع‌آوری شده پدید آمده، در قیمت تأثیر خواهد داشت. بنابراین در هر زمان از سال می‌توان قیمت اوراق را با توجه درآمدهای طرح و دیگر عامل‌ها، مشخص کرد.

فقه اوراق جuale

در بازار اولیه و ثانویه انواع سه‌گانه اوراق جuale چند معامله صورت می‌گیرد که برخی مشترک و برخی مختص نوع خاصی از اوراق جuale هستند. به صورت اجمال می‌توان گفت که تمام معامله‌ها براساس فقه امامیه صحیح یا قابل تصحیح است. معامله‌های اصلی انواع اوراق جuale و توجیه فقهی آنها به شرح ذیل است:

۱. اصل تأسیس شرکت واسط (ناشر اوراق جuale) می‌تواند در قالب شرکت سهامی خاص یا عام و با مجوز سازمان بورس و اوراق بهادر تشکیل شود که از جهت فقهی مانند شرکت‌های سهامی تابع عقد شرکت خواهد بود؛
۲. واگذاری اوراق جuale و گرفتن وجوده آنها از متقاضیان اوراق در قالب قرارداد وکالت

خواهد بود. به این معنا که متقاضیان اوراق با اعطای وجه و گرفتن اوراق جuale، به واسطه وکالت می‌دهند وجه آنان را به صورت مشاع به عنوان جعل برای انجام عملیات ساخت یا تعمیر در اختیار پیمانکار بگذارد؛

۳. مدیریت فرایند انتشار اوراق جuale و دریافت وجه سرمایه‌گذاران، انعقاد قرارداد جuale با پیمانکار، پرداخت جعل پیمانکار به صورت مرحله‌ای، تحويل طرح به سازمان میراث فرهنگی و دریافت جعل از سازمان به صورت مرحله‌ای در نوع اول و دوم و دریافت سهام دارایی در نوع سوم، انجام عملیات حسابداری و تقسیم منافع حاصله بین صاحبان اوراق جuale به وسیله شرکت تأمین سرمایه همه از شئونات وکیل خواهد بود و واسطه می‌تواند در برابر ارایه این خدمات در صدی از عواید طرح را به صورت حق الوکاله بردارد؛

۴. در اوراق جuale نوع دوم، بعد از اتمام طرح و تحويل آن به سازمان میراث فرهنگی، سازمان می‌تواند طرح (هتل، مهمانسرا و ...) را براساس قرارداد فروش اقساطی یا اجاره به شرط تملیک به بخش خصوصی واگذارد اگر واگذاری طرح به بخش خصوصی در قالب قراردادهای فروش اقساطی یا اجاره به شرط تملیک از نوع اجاره‌ای به شرط فعل تملیک باشد به این معنا که موجر در پایان مدت اجاره به مقتضای شرط، عین مستأجره را طبق توافق به صورت مجاني یا در برابر مبلغ معین به مستأجره تملیک کند، از نظر فقهی و حقوقی (قانون عملیات بانکی بدون ربا) صحیح است، اما اگر از نوع شرط نتیجه باشد به این معنا که در پایان مدت اجاره، عین مستأجره به صورت خود به خود به ملکیت مستأجر درآید از نظر فقهی محل اختلاف بوده و اکثر فقیهان قبول ندارند (مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه، ۱۳۸۱: ۲۹ - ۲۷)؛

۵. در اوراق جuale نوع سوم، شرکت واسطه با همکاری سازمان میراث فرهنگی با ارزش‌گذاری کل طرح و تبدیل آن به سهام در قالب شرکت سهامی، اوراق جuale سرمایه‌گذاران را با سهام جایگزین می‌کند. در این حالت گرچه از نظر حقوقی شکل اوراق صاحبان سرمایه از اوراق جuale به اوراق سهام تغییر می‌یابد اما از نظر فقهی پدیده جدیدی رخ نمی‌دهد چرا که پیش از آن نیز صاحبان اوراق جuale، مالک مشاع دارایی بودند و اکنون نیز هستند. به تبع مالکیت مشاع عواید طرح نیز سالیانه به سهامداران پرداخت می‌شود؛

۶. فروش نوع اول و دوم اوراق جuale در بازار ثانوی، از باب فروش سهم الشرکه فرد از

جعل طرح مربوطه است که از جهت فقهی به صورت بیع دین بوده و به باور مشهور فقیهان امامیه صحیح است و مطابق قوانین مدنی ایران نیز صحیح است (موسویان، ۱۳۸۶: ۲۰۴). قیمت فروش اوراق جuale در بازار ثانویه می‌تواند با توافق و رضایت طرفین یا براساس سازوکار عرضه و تقاضای بازار تعیین شود، بعد از معامله، صاحب جدید اوراق در تمام مسایل حقوقی جانشین صاحب پیشین اوراق خواهد بود؛

۷. فروش نوع سوم اوراق جuale در بازار ثانوی، از باب فروش سهم‌الشرکه فرد از خود طرح مربوطه است که از جهت فقهی به صورت بیع سهم مشاع دارایی فیزیکی بوده و به باور همه فقیهان امامیه صحیح است و قیمت فروش آن می‌تواند با توافق و رضایت طرفین یا براساس سازوکار عرضه و تقاضای بازار تعیین شود، بعد از معامله، صاحب جدید اوراق در تمام مسایل حقوقی جانشین صاحب پیشین اوراق و مالک مشاع دارایی خواهد بود؛

۸. چنانکه در بررسی فقهی قرارداد جuale گذشت، این قرارداد قراردادی جایز است و هر یک از طرفین قرارداد هر زمان که بخواهند می‌توانند با رعایت مقررات جuale که در احکام جuale گذشت قرارداد را فسخ کنند. حال با توجه به اینکه در این اوراق، قرارداد جuale، قرارداد محوری شمرده می‌شود، چنانکه درباره فسخ آن نگرانی وجود داشته باشد، باید ضمن عقد لازمی طرفین قرارداد یا یکی از آنها که محل نگرانی است حق فسخ خود را اسقاط کند؛

۹. نتیجه نهایی از نظر فقهی اینکه افزون بر قرارداد محوری جuale، تمام معامله‌های به کار رفته در بازار اولیه اوراق جuale مورد اتفاق فقیهان است و نسبت به معامله‌های بازار ثانویه اوراق نیز غیر از معامله خرید و فروش دین که با نظر مشهور فقیهان و قوانین مدنی ایران مطابق است، دیگر قراردادها مورد اتفاق فقیهان است. بنابراین در طراحی این اوراق با مشکل فقهی خاصی روبرو نخواهیم بود.

بررسی اقتصادی اوراق جuale

اوراق جuale نیز مانند دیگر ابزارهای مالی افزون بر جهت فقهی و طراحی مالی، باید از جنبه‌های اقتصادی، حسابداری، امور مالیاتی و مدیریت ریسک مطالعه شود، در این قسمت در حد گنجایش مقاله، به بررسی برخی بُعدهای اقتصادی آن می‌پردازیم.

از دید معیارهای اقتصاد خرد

اوراق جعاله از نوع ابزارهای مالی انتفاعی است. با توجه به ماهیت قرارداد جعاله، مؤسسه مالی ناشر اوراق (واسط) می‌تواند چنان برنامه‌ریزی کند که برای هر سال مالی، نرخ بازدهی معین (در نوع اول و دوم) یا انتظاری (در نوع سوم) برای صاحبان اوراق بپردازد. در نتیجه این اوراق هم در بخش ابزارهای مالی با بازدهی معین قرار می‌گیرند که می‌توانند هدف‌ها و سلیقه‌های آن گروه از صاحبان وجوه که به دنبال سود معین و بدون ریسک هستند را پوشش دهند و هم در بخش ابزارهای مالی با بازدهی انتظاری قرار می‌گیرند و می‌توانند هدف‌ها و سلیقه‌های آن گروه از سرمایه‌گذاران که حاضر هستند برای رسیدن به سود انتظاری بالاتر متholm ریسک شود را پوشش می‌دهد. بنابراین نسبت به اوراق مشارکت که فقط برای افراد ریسک‌پذیر مناسب است و نسبت به اوراق اجاره که فقط برای افراد ریسک‌گریز مناسب است، برتری دارد.
۱۶۵

با توجه به بازار ثانویه، این اوراق قدرت نقدشوندگی خواهند داشت و با توجه به بازدهی معین نوع اول و دوم آنها به نظر می‌رسد درجه نقدشوندگی آنها بیشتر از نوع سوم و اوراق سهام عادی باشد. البته درجه نقدشوندگی همه کمتر از سپرده بانکی خواهد بود.

در صورت وجود بازار سرمایه فعال و وجود مؤسسه‌های مالی متنوع و متعدد ناشر اوراق جعاله و وجود انواع اوراق با سرسیدهای و مبلغ‌های گوناگون، به نظر می‌رسد این اوراق به تدریج به سمت کارایی بالاتر حرکت کرده، بتوانند با دیگر ابزارهای مالی رقابت کنند.

از دید معیارهای اقتصاد کلان

از آنجا که اوراق جعاله، ابزار مناسبی برای جذب نقدینگی در دست مردم و هدایت آنها به سمت نیازهای بنگاههای اقتصادی و طرح‌های عمرانی دولت از جمله سازمان میراث فرهنگی است. بنابراین ابزار مناسبی برای رشد و توسعه اقتصادی و فرهنگی شمرده می‌شوند.

اگر بازار اولیه و ثانویه اوراق جعاله به صورت رقابتی و سالم اداره شود و نرخ بازدهی

اوراق به سمت نرخ متوسط بازدهی سرمایه در بخش واقعی اقتصاد حرکت کند، انتظار می‌رود اوراق جuale ابزار مناسبی برای توزیع عادلانه ارزش افزوده بین عامل‌های تولید (سرمایه و نیروی انسانی) باشند، و گرنه انتظار می‌رود به جهت قدرت چانهزنی بالای عامل سرمایه، نرخ بازده اوراق بیشتر از سهم واقعی آنها از ارزش افزوده باشد و در بلندمدت، توزیع منافع به نفع عامل سرمایه سوق پیدا کند.

دولت و مؤسسه‌های وابسته به دولت مانند سازمان میراث فرهنگی می‌توانند با اوراق جuale، نقدینگی بخش خصوصی را به سمت تأمین مالی طرح‌های عمرانی سوق دهند. در نتیجه اوراق جuale ابزار مناسبی برای سیاست‌های مالی دولت و از جهت آثار تورمی، خیلی بهتر از روش‌هایی مانند استقراض از بانک مرکزی یا استقراض خارجی جواب می‌دهد.

در صورت گسترش قابل توجه اوراق جuale و شکل‌گیری بازار ثانویه منسجم برای آنها، بانک مرکزی می‌تواند در موقع نیاز با ورود به این بازار و خرید و فروش اوراق جuale، روی حجم نقدینگی و نرخ بازدهی اوراق اثر گذارد. به این بیان که در شرایطی که اقتصاد از رکود رنج می‌برد و با کمبود نقدینگی روبرو است؛ با خرید بخشی از این اوراق به تزریق پول به جامعه اقدام کرده، حجم نقدینگی را افزایش می‌دهد. زمانی هم که اقتصاد دچار تورم شده و با مازاد نقدینگی روبرو است با فروش اوراق جuale به جمع‌آوری نقدینگی مازاد از جامعه اقدام می‌کند. بنابراین اوراق جuale برای عملیات بازار باز و ابزار سیاست پولی نیز کارایی دارند. در مجموع می‌توان گفت با توجه به معیارهای اقتصادی، اوراق جuale می‌تواند ابزار مناسبی برای بازار سرمایه در کشورهای اسلامی باشد.

مشکلات و موانع

در کشور جمهوری اسلامی ایران مانع‌های فراوانی برای انتشار اوراق بهادر اسلامی وجود دارد. برخی از این مانع‌ها درباره انتشار و کارامد بودن اوراق بهادر اسلامی جuale نیز صدق می‌کند:

أ. مؤسسه‌ها، سازمان‌ها یا نهادهایی که بتوانند در این فرایند به سرمایه‌گذاران و منتشرکنندگان اوراق جعله کمک کنند، کم هستند و برخی هنوز شکل نگرفته‌اند؛
ب. بسیاری از سرمایه‌گذاران خرد و کلان با بورس اوراق بهادر آشنایی ندارند یا اینکه آشنایی آنها اندک است و حاضر نیستند برای بلندمدت تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی کنند.
ج. جدید بودن اوراق بهادر اسلامی جعله بر شدت اثر این مانع می‌افزاید؛
ج. درباره بحث‌های مربوط به قوانین و مقررات برخی از حوزه‌های مرتبط با این امر، مانند میزان مالیاتی که به افراد تعلق می‌گیرد، ابهام وجود دارد و این ابهام‌ها از عامل‌های کاهنده سرمایه‌گذاری در این بخش خواهد بود.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

نتیجه نهایی اینکه با توجه به کاربردهای عملی، آثار و نتیجه‌های اقتصادی اوراق جعله، این اوراق می‌توانند ابزاری مناسب برای تامین مالی صنعت گردشگری بوده و باعث رونق بازار سرمایه در کشور ایران اسلامی باشد. البته برای رسیدن به این منظور باید تدبیرهای لازم علمی و اجرایی فراهم شود، در این جهت پیشنهادهای ذیل ارایه می‌شود:
أ. مناسب است بُعدهای حسابداری، مالیاتی، قیمت‌گذاری و مدیریت ریسک اوراق جعله بررسی شود؛
ب. برای ارتقای سطح بازار سرمایه و تبدیل آن به سوپر مارکتی از ابزارهای مالی، لازم است نهادهای مسؤول با بررسی بُعدهای گوناگون، مقدمه‌های تصویب قانون جامع اوراق بهادر اسلامی را فراهم کنند تا زمینه برای انواع نوع‌آوری در این باره فراهم شود؛
ج. برای پدیدساختن فضای رقابتی بین ابزارهای پولی و مالی لازم است درباره قوانین موجود بازنگری شده یا تمام ابزارها مانند، سپرده‌های بانکی و اوراق مشارکت، از مالیات معاف باشند یا همگی مشمول مالیاتی مناسب شود.

منابع و مأخذ

أ. فارسی و عربی

١. ابن منظور، محمد ابن مکرم، ٤٠٥ق، لسان العرب، بیروت: نشر ادب حوزه.
٢. اسلامی، ارسلان، ١٣٧٩ش، ارزیابی راهکارهای تأمین مالی صنعت توریسم با تأکید بر ساخت هتل از راه قراردادهای خارجی، تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
٣. بنی هاشمی خمینی، سید محمد حسن، ١٣٧٨ش، توضیح المسائل مراجع عظام، ٢، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به مدرسین حوزه علمیہ قم.
٤. حلی، ابو القاسم، ٤٠٣ق، شرایع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، بیروت: دار الأضواء.
٥. دخیلی کهن‌مویی، جواد، ١٣٨٢ش، بررسی راهکارهای توسعه توریسم در آذربایجان شرقی، تبریز: پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تبریز.
٦. راه‌چمنی، احمد، ١٣٨٣ش، بررسی وضعیت بازاریابی توریسم و ارتقاء آن در ایران، تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
٧. رمضانی دارابی، عیسی، بی‌تا، بررسی تطبیقی بازتاب‌های سیاست‌های جانب توریسم در قبل و بعد از انقلاب اسلامی (مورد بایبلس)، تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
٨. زمردی، علی، ١٣٨٦ش، امکان‌سنجی طراحی گردشگری الکترونیکی در جمهوری اسلامی ایران، تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
٩. شجاعی، منوچهر و نوری، نورالدین، ١٣٨٦ش، «بررسی سیاست‌های دولت در صنعت گردشگری و ارایه الگوی توسعه پایدار صنعت گردشگری کشور»، بی‌جا: دانش ملی‌بیت، شن ٧٨.
١٠. عاملی، محمد بن مکی (شهید اول)، ١٣٧٣ش، ترجمه و توضیح لمعه، ٢، سید علی حسینی، قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم، اول.
١١. عمید، حسن، ١٣٦٣ش، فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیرکبیر.
١٢. فلاح شمس، میرفیض و رشنو، مهدی، ١٣٨٧ش، «ریسک در اوراق و مصون‌سازی آن، مجموعه مقالات نوزدهمین همایش بانکداری اسلامی، تهران: مؤسسه عالی بانکداری اسلامی.
١٣. کاتوزیان، ناصر، ١٣٧٨ش، حقوق مدنی (عقود معین)، تهران: انتشار.
١٤. کاظمی، مهدی، ١٣٨٥ش، مدیریت گردشگری، تهران: سمت، اول.

۱۵. کوشش تبار، محسن، ۱۳۸۳ش، بررسی موانع اقتصادی موجود در مسیر توسعه صنعت گردشگری ایران، تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیهم السلام.
۱۶. مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه، ۱۳۸۱ش، مجموعه آرای فقهی قضایی، قم: معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه.
۱۷. موسویان، سید عباس، ۱۳۸۶ش (الف)، ابزارهای مالی اسلامی (صکوک)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۸. _____. ۱۳۸۶ش (ب)، «صکوک مزارعه و مساقات ابزار مالی مناسب برای توسعه بخش کشاورزی ایران»، مجله اقتصاد اسلامی، شماره ۲۶.
۱۹. _____. ۱۳۸۶ش (ج)، فرهنگ فقهی و حقوقی معاملات، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
۲۰. موسوی خمینی، سید روح الله، ۱۳۶۳ش، تحریر الوسیله، قم: نشر اسلامی.
۲۱. _____. ۱۴۱۶ق، تحریر الوسیله، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۲. ناصری، سید مسعود، ۱۳۷۵ش، شناسایی موانع مؤثر توسعه صنعت توریسم ایران و طراحی الگوی تبیینی برای گسترش جذب توریست، تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
۲۳. نجفی، محمد حسن، ۱۳۶۷ش، جواهر الكلام، بیروت: دار الكتب الإسلامية.
۲۴. نیکفر، مهدی، ۱۳۷۱ش، قانون مدنی در آراء دیوان عالی کشور، تهران: انتشارات کیهان، اول.
۲۵. یوسفی پور، غلام رضا، ۱۳۷۹ش، نقش صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی ایران و راههای گسترش آن، تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیهم السلام.

ب. انگلیسی

1. Syndrome in the Caribbean, *The Professional Geographer*, Vol. 57, No. 1.
2. Thomas R., Pigozzi B. and Sambrook R, 2005, *Tourist Carrying Capacity Measures: Crowding*.
3. WTO, 2004a, <http://www.Answers.com/tourism&r=67>.
4. WTO, 2004b, http://www.world_tourism.org/facts/menus.html.
5. WTO, 2005a, Cultural Tourism and Poverty Alleviation: The Asia Pacific Perspective, Vol. 1, No. 1.
6. WTO, 2005b, http://www.worldtourism.org/newsroom/Release/2005/July_16_WTO.

صفحه خالی

رھیافت‌های تلفیقی در طراحی رشته اقتصاد اسلامی

۱۷۱

* عادل پیغمبَر

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۱۱/۷ تاریخ تأیید: ۱۳۸۸/۵/۱

چکیده

فلسفه آموزش و رویکردهای برنامه‌ریزی درسی در گذشته فقط به انتقال مجموعه‌ای از دانش سازمان یافته یا پدیده ساختن و ارتقای نظام ارزشی حاکم بر رفتارهای فرد و جامعه محصور می‌شد. به صورتی که طی چندین قرن اغلب رشته‌های علمی از جمله اقتصاد، برنامه‌های درسی تخصصی و تک رشته‌ای، قابل مطالعه بود. اما امروزه روش‌های جدیدی مورد استفاده قرار گرفته که در آنها، نیازهای دنیای جدید در فراسوی ساختار یک سویه نگر رشته‌های تخصصی جستجو شده و جزئی نگری و تقسیم علوم رایج دهه‌های اخیر، مورد تقد واقع می‌شود. این جریان که در حوزه طراحی برنامه‌های درسی، در رویکردهای به اصلاح غیررشته‌ای یا تلفیقی تجلی یافته‌اند را می‌توان در انواع رویکرد درون‌رشته‌ای موازی، رویکرد میان‌رشته‌ای، رویکرد چند‌رشته‌ای، رویکرد چند‌رشته‌ای متکثرو رویکرد فرارشته‌ای (در سه نوع افقی، قائم و مورب) گونه‌شناسی کرد.

حال با توجه به این که دانش اقتصاد اسلامی، دانشی تلفیقی از دو حوزه معرفتی علوم اقتصادی و علوم اسلامی است؛ طراحی‌های آموزشی و برنامه‌های درسی این رشته نمی‌توانند

فارغ از ادبیات پیش گفته باشد و بی اشک بهره مندی از ظرفیت ها و یافه های علمی و تجربه های آموزشی این رویکردها، می تواند سرعت تحول و نوآوری در برنامه های آموزشی و سرمایه های انسانی آن را مضاعف کرده و توانمندی و کارآمدی این دانش را در مقابله با مسایل ارتقا دهد.

در مقاله حاضر، در پی آن هستیم تا ضمن معرفی این رهیافت‌ها، با طراحی نمونه‌هایی، امکان عملی استفاده از رهیافت‌های تلفیقی در برنامه‌های درسی و گرایش‌های مقاطع تكمیلی رشته اقتصاد اسلامی را نشان دهیم.

واژگان کلیدی: اقتصاد اسلامی، برنامه ریزی درسی، برنامه درسی تلفیقی، رویکردهای غیربرترنامه ای.

طبقه‌بندی JEL : A12,A22,A23,Z12

مقدمة

فلسفه آموزش در گذشته فقط به انتقال مجموعه‌ای از یک دانش سازمان یافته یا پدیداساختن و ارتقای نظام ارزشی حاکم بر رفتارهای فرد و جامعه محدود می‌شد که این مهم در چارچوب و برنامه‌ای برآمده از یک نظام رشته‌ای با ساختاری مشخص و زنجیره‌ای نهادینه از مفهوم‌ها، روش‌ها و گام‌های آموزشی، عملی می‌شد.

اما امروزه فلسفه آموزش به بیش از آنچه در گذشته بود توسعه یافته است و رویکردهای جدیدی مورد استفاده قرار گرفته که در آنها اهمیت اصلی به شخص انسان و مسایل برآمده از شأنهای فردی و اجتماعی آن، داده می‌شود نه به راهی که وی طی می‌کند. در این برنامه‌ها، واقعیت‌ها و نیازهای دنیای جدید در فراسوی ساختار یک‌سویه‌نگر رشته‌های تخصصی جست‌وجو شده و جزئی‌نگری و محدودیت‌های تخصصی شدن و تقسیم علوم مورد نقد واقع می‌شود.

از سوی دیگر، دغدغه‌های معرفتی حاکم بر فضای علمی کشور، درباره پیوند واقعی حوزه و دانشگاه و مسئله اسلامی شدن علوم انسانی و همچنین تربیت دانش آموختگان متعهد و آشنا به مسایل ارزشی و بومی در کشور، توجه روز افزونی را درباره برنامه‌های آموزشی و پژوهشی تلفیقی با معارف ناب اسلام و مسئله‌های بومی کشور را می‌طلبد. در این جهت به نظر می‌رسد آشنایی با نظریه‌های برنامه‌ریزی درسی و به‌ویژه رویکردهای

تلفیقی و چرایی آنها برای مدیران آموزشی و برنامه‌ریزان درسی به‌ویژه در دانشکده‌ها و مؤسسه‌هایی که در بی‌دستیابی تولید علم و نهضت نرم‌افزاری در راستای خلق دانش‌های بومی و اسلامی و دستیابی به مرزهای جدید و خلق بایسته‌های خاص در عرصه علوم به‌ویژه علوم انسانی هستند؛ لازم و ضرور است که الحمد لله در سال‌های اخیر و در قالب برنامه‌های آموزشی و پژوهشی تلفیقی و غیررشه‌ای با عنوان کلی «رویکردهای میان رشته‌ای» بیشتر مورد توجه و تاکید دست‌اندرکاران امر قرار گرفته است.

شایان ذکر است در ادبیات نوپای برنامه درسی تلفیقی که در ایران وجود دارد، به‌طور عمده اصطلاح «میان‌رشته‌ای» معادل همه رویکردهای غیررشه‌ای و تلفیقی به‌کار می‌رود که چندان مقرن به دقت و صحت نیست و در ادامه این نوشته خواهیم دید که رویکردهای میان‌رشته‌ای یکی از حالت‌های متصور برای برنامه‌نویسی تلفیقی است.

در نوشتار حاضر به اختصار و ایجاز تمام، به معرفی اجمالی رویکردهای تلفیقی ۱۷۳ پرداخته و با طراحی نمونه‌هایی کاربردی، امکان و دلالت‌های عملی استفاده از رهیافت‌های تلفیقی را در طراحی برنامه‌های درسی و گرایش‌های مقاطع تكمیلی رشته اقتصاد اسلامی نشان می‌دهیم. همچنین حسب توجه به مقوله برنامه‌ریزی درسی تلفیقی در ادبیات اقتصادانان مسلمان داخل و خارج کشور، حسب توجه به کاربرد این رویکردها در حوزه برنامه‌های اقتصاد در ادبیات متخصصان برنامه‌ریزی درسی داخل و حسب طراحی و پیشنهاد برنامه‌های درسی اقتصاد اسلامی در بین متخصصان برنامه‌ریزی درسی و آموزش اقتصاد در دنیا، حسب اطلاع نگارنده فاقد پیشینه و سابقه تحقیق است.

چرایی رویکرد تلفیق

عامل‌ها و بستر موثر در ظهور رویکردهای تلفیقی و عنایت به نظام‌های غیررشه‌ای را می‌توان در موردهای ذیل خلاصه کرد:

ا. انسان و پدیده‌های انسانی ذاتاً واجد پیچیدگی، صورت‌های متعدد و گوناگون هستند. این تکثر و پیچیدگی و بُعدهای گوناگون آن، به همراه تعدد و تکثر رهیافت‌ها، روش‌ها و بُعدهایی که می‌توان آنها را در بررسی از واقعیت‌های فیزیکی یا انسانی مورد توجه قرار

داد. از سوی دیگر، لازمه منطقی رشد و پیشرفت در علوم که به انقسام موضوعی و روشی در علوم انجامیده، باعث می‌شود که دانش سازمان یافته (دیسیپلین)^{*} و مرزبندی شده یا علوم متعارف نتوانند به خوبی بر بُعدهای گوناگون واقعیت، منطبق شده و الگو و آئینه‌ای گویا و شناسنده از آن باشند. بنابراین برنامه‌ریزان و طراحان آموزشی با تفطن بر این موضوع به تلفیق رشته‌ها و معارف بشری دست می‌زنند تا در عرصه علم و فناوری یافته‌های جدیدی را کسب کرده و به یکسری مسایل جدید، و چندوجهی، پاسخ‌های درخور یابند؛ ب. رشد بیش از حد و روزافروز مرزها در علوم باعث تبعاتی شده که نیاز محیط‌های علمی و نهادهای دانشگاهی به برنامه‌های غیررشته‌ای را توجیه و تثبیت کرده است. این تبعات عبارت هستند از:

۱. دگماتیزم و فانتسیزم (Fanaticism) که به تبع تخصصی شدن در عرصه علوم پیدا شده است (Feiner, 2002);
۲. جزئی نگری، غیرواقع‌نگری و یکسویه‌نگری ناشی از تقطیع علم؛
۳. حاکمیت روش‌ها، مبادی انتزاعی و تجربیدی فارغ یا حتی مغایر با واقعیت به‌ویژه ناشی از تحويل گرایی (Reductionism) مفرط موجود در پوزیتیزم؛
۴. فقدان هرگونه تعامل، تاثیر و تاثیر مثبت میان رشته‌ها و حاکمیت نوعی بسی اطلاعی و بی‌فایدگی هر یک از رشته‌ها نسبت به دیگر رشته‌ها؛
۵. عدم اطلاع و استفاده از موهبت‌های مربوط به جامعیت و سازگاری درونی علم و نادیده انگاشتن دیدگاه کل‌گرایانه و مسئله وحدت ذاتی علوم؛
۶. ضرورت افزایش کارامدی علوم و دستیابی به هدف‌های چندوجهی و متکثر؛
۷. فقدان شرایط و مقدمه‌های لازم برای انتقال علوم فراگرفته شده به موقعیت‌ها و نظامهای گوناگون (Kockelmanns, 1998).

ج. نیاز بشریت امروز به تولید علوم مطلوب و عاری از مصیبت‌ها و مشکل‌های جریان‌های دگم مدرنیته. جریان‌های موجود در این عرصه را می‌توان در سه دسته

---

*. هر چند واژه دیسیپلین، به مفهوم لغوی آن به «رشته» ترجمه شده است، اما به مفهوم اصطلاحی آن، معنای دانش سازمان یافته را داشته که در آن تاکید نه بر روش‌شناسی آن بلکه ساختار و چارچوب‌های مفهومی و نظری آن است. بنابراین در نوشتار حاضر در پاره‌ای موردها از ترجمه آن، احتراز کردم.

جريان‌های مسیحی، جريان‌های پست مدرن و جريان‌های اسلامی که در پی تعریف و تبیین علوم اسلامی نوین هستند؛ خلاصه کرد؛
د. دریافت این حقیقت که نظام‌های محتوايی رشته‌ها در حقیقت و ابتدا نوعی طبقه‌بندی عملی برای دانش و موضوع‌های تحقیقی - پژوهشی وابسته به آن رشته شمرده می‌شد و به الزام به معنای مبنای برای سازماندهی آموزشی نمی‌تواند مفید و ضرور واقع شود.

در مجموع، رویکردهای تلفیقی در پی این هستند که با ارایه سازماندهی خاصی از آموزش، فرصت‌هایی را برای دانش‌آموختگان فراهم سازند تا با اصول، مبادی، روش‌ها و موضوع‌های متنوع در قلمروهای متعدد آشنا شوند. البته این به معنای نفی محاسن و فایده‌های نظام‌های رشته‌ای نیست.

رویکرد رشته‌ای به علت برخورداری از آگاهی سازمان‌یافته از موضوع مورد بحث آن رشته، از راه مفهوم‌ها و الگوهای مطرح در رشته، و رشد تدریجی و انباشتی آموزش و فرایند یادگیری و یاددهی منطبق بر یک راه تعریف شده، اثر اطمینان‌بخشی بر دانش‌آموخته دارد. رویکرد رشته‌ای، دانش‌آموخته و یاددهنده را به‌طور مستقیم با ساختاری منطقی روبرو می‌کند که خود به خود توالی زنجیره مفهوم‌ها، پیش‌نیازهای موضوعی و روشی خاص را رعایت کرده و از راه مفهوم‌ها و الگوهای ساختارهای حقیقت را آشکار می‌کند (Smith, 2003). این خود امتیازی قابل توجه است که نباید در رویکردهای تلفیقی رقیب مورد غفلت واقع شود. در حقیقت ساختار منطقی علم بی‌فایده نیست. بلکه بحث در شیوه استفاده از آن در فرایندهای آموزشی و سرانجام مهارت‌های به‌دست آمده برای دانش‌آموخته است. بنابراین، «ساختار منطقی یک علم» و «سازماندهی مهارت‌ها» دو متغیری هستند که در یک برنامه درسی خوب هم‌زمان باید مورد عنایت باشند و ترکیب بهینه‌ای از آنها مورد استفاده برنامه‌ریز واقع شود.

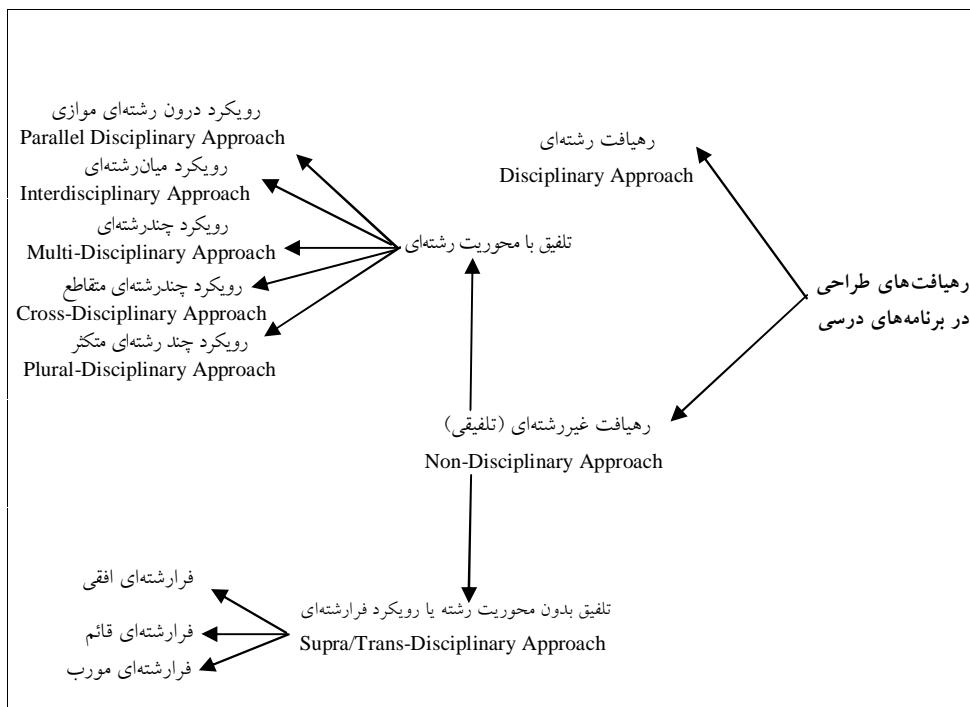
آنچه درباره چرایی کاربرد و استفاده از برنامه‌ریزی‌های تلفیقی گفته شد و دلایل پیش‌گفته و موجه در آن، به علت ترابط و تعامل فراوان حوزه‌های علوم اجتماعی با یکدیگر در برنامه‌های درسی آن رشته‌ها و بهویژه رشته اقتصاد، پرنگتر نیز است (Weber, 1978).

انواع رویکردهای تلفیق

به طور کلی و براساس نمودار شماره یک، رهیافت‌های موجود در طراحی برنامه‌های درسی به حصر عقلی در دو دسته رهیافت‌های رشته‌ای (Disciplinary Approach) و رهیافت‌های غیررشته‌ای (Non-Disciplinary Approach) تقسیم‌بندی می‌شوند. رهیافت‌های غیررشته‌ای نیز خود به دو دسته رویکردهای تلفیقی با محوریت رشته و رویکرد تلفیقی بدون محوریت رشته دسته‌بندی می‌شوند.

اساس کار رهیافت‌های تلفیقی با محوریت رشته در جدول (۱) و رهیافت فرارشته‌ای که خود به سه حالت دیگر تقسیم می‌شود؛ براساس جدول (۲) تعریف و سازماندهی می‌شود.

نمودار (۱): (قرچیان، ۱۳۷۴)

در جدول (۱)، همان‌طور که مشاهده می‌شود ساختار منطقی چند حوزه علمی، از مفهوم‌ها و مبانی عام تا مفهوم‌های خاص مورد نظر بوده است و ترکیب‌ها و تلفیق‌های افقی، قائم و مورب در سطح‌های گوناگون می‌تواند حالت‌های گوناگون از برنامه‌های

درسی را پدید آورد . بدیهی است سیاست حاکم بر برنامه درسی و هدف‌های آموزشی مورد نظر در تعیین نوع رشته‌ها، مفهوم‌ها و سطح‌های آنها نقش مهمی را ایفا می‌کند. انتخاب مفهوم یا روشی خاص از یک حیطه علمی با عدد (۱) و عدم انتخاب آن در برنامه با عدد (۰) نشان داده شده است. البته در مقام برنامه‌ریزی و در شکل کامل‌تر این جدول می‌توان ابتدا درباره حیطه‌های آموزشی موجود در یک رشته نظر داد و سپس در هر حیطه نیز به انتخاب مفهوم‌ها یا روش‌ها پرداخت.

براساس این جدول و با توجه به نوع حرکت افقی، عمودی یا مورب در آن، رویکردهای پنجگانه‌ای خلق می‌شود که در ادامه به بررسی بیشتر آنها خواهیم پرداخت.

جدول (۱)

نظام‌های رشته‌ای								مفهوم‌ها و اصول
H	G	F	E	D	C	B	A	
.	۱	۱	۱	.	۱	۱	۱	مفهوم‌های بسیار عام ۱ تا n
.	۱	۱	.	۱	.	۱	۱	روش‌های بسیار عام ۱ تا n
.	۱	.	۱	۱	.	.	.	مفهوم‌های به نسبت عام ۱ تا n
		.	.	۱	۱	.	۱	روش‌های به نسبت عام ۱ تا n
.	.	.	.	.	.	.	۱	مفهوم خاص ۱ تا n
.	.	.	.	۱	.	.	.	روش خاص ۱ تا n

حال انواع روش‌های برنامه‌ریزی تلفیقی را به اختصار معرفی می‌کنیم:

برنامه‌ریزی تلفیقی درون‌رشته‌ای موازی

برنامه درسی «درونو رشته‌ای موازی» (Parallel Intra-Disciplinarity) که از آن به «جمع جبری» رشته‌ها نیز یاد شده است، روشی است که در آن هر یک از رشته‌ها، مفهوم‌ها، ساختار، اصول، مبادی و روش‌های خود و همچنین ترتیب ارایه آنها را به‌طور کامل حفظ می‌کند و در عمل فقط شاهد اجرای متوازی دو یا چند رشته با برنامه‌های مجزا و البته منطبق بر نظم منطقی هر رشته، برروی فردی واحد (در جایگاه یادگیرنده) هستیم.

البته در این رویکرد نیز مجموعه‌ای از برنامه‌ها را در طیفی حاکی از میزان تلاقي و تعامل نظام‌های رشته‌ای با هم شاهد هستیم. به طور مثال، در نوع ابتدایی

این روش هیچ‌گونه تلاقی و تعاملی به لحاظ موضوع، به لحاظ مبادی، مبانی یا روش بین دو حوزه معرفتی لحاظ نمی‌شود و فقط به ارایه دروس بسنده می‌شود. در نوع متعالی این رویکرد به تلاقی و تعاملی که موضوع‌ها، مبانی، مبادی یا رویکردها و روش‌های دو حوزه معرفتی با هم می‌توانند داشته باشند؛ توجه لازم صورت می‌گیرد و کوشیده می‌شود تا همگونی و سازگاری درونی برنامه و محتوای آموزشی به ضرورت رعایت شود.

نمونه‌ای از این نوع را می‌توان در ساختار کلی برنامه‌های آموزشی دانشگاه امام صادق علیه السلام* مشاهده کرد که حسب هدف‌های خاص آن دانشگاه در نظریه‌پردازی علوم انسانی مبتنی بر معارف وحیانی اسلام بین معارف اسلامی و رشته اقتصاد طراحی شده است. در برنامه‌های پیشنهادی جدید این دانشگاه در حوزه دروس عمومی و معارف اسلامی و همچنین رشته اقتصاد، می‌توان سطوح کامل‌تر و پیشرفته‌تری از این روش را مشاهده کرد. البته درباره برنامه‌های درسی رشته‌های دانشگاه امام صادق علیه السلام باید متذکر این مورد بود که هر چند رویکرد «دروزن رشته‌ای موازی» رویکردی ساده و به نسبت دیگر رویکردها ابتدایی و فاقد ویژگی‌های مهم تلفیقی است، اما در گام نخست، و مرحله‌ای که فاقد متن‌ها، درسنامه و محتوای آموزشی تلفیقی و همچنین استادان لازم جهت تدریس آن محتواها است، به ناچار از رویکرد موازی به صورت نخستین گام استفاده می‌کنند. شاهد این مدعای نمونه‌هایی است که در مراکز معتبر علمی دنیا در حال جریان است که در جای خود به آنها اشاره می‌شود.

محاسن

۱. از آنجا که تا به حال نظام حاکم و سنتی آموزش دانشگاهی در رشته اقتصاد، نظام غیرتلفیقی و طراحی‌های مبتنی بر رشته (Discipline Based Design) بوده و مدیران، برنامه‌ریزان و استادان خود برآمده از همین نظام هستند؛ بنابراین طراحی و اجرای این نوع

---

*. برخی دانشگاه‌های مهم دنیا در عرصه علوم انسانی همزمان و در موردهایی بعد از دانشگاه امام صادق علیه السلام به طراحی‌های تلفیقی مانند: فلسفه و اقتصاد در دانشگاه اراسموس، فلسفه و سیاست و اقتصاد در آکسفورد و ... پرداخته‌اند! (ر.ک: پیوست یک و دو).

برنامه بسیار ساده است. چرا که در این رویکرد برنامه درسی و سرفصل‌های درسی رایج در رشته اقتصاد تغییر اساسی و ماهوی را شاهد نیست. مگر در یک متغیر معین مانند: عامل زمان ارایه دروس، سازماندهی عمودی (و نه افقی) محتواهای آنها و یا سازماندهی افقی زنجیره مفهوم‌های مشترک (Feiner and Bartlett, 1992) در دو حوزه تخصصی معارف اسلامی و بحث‌های اقتصادی. بدیهی است هر چه وزن سازماندهی افقی پررنگتر شود شاهد نوع کامل‌تری از تلفیق خواهیم بود. به طور مثال، برنامه‌ریز باید در توالی آموزش، مفهوم‌هایی مانند: مالیات‌ها از بخش عمومی، خمس و زکات از حوزه فقه دقت لازم را به خرج دهد (سازماندهی عمودی) و در بهترین حالت در درسنامه به بررسی تطبیقی مسئله «پایه مالیاتی» در دو حوزه علمی پردازد؛

۲. با توجه به حفظ و رعایت ساختار منطقی هر حوزه تخصصی و رعایت پیش‌نیازها و زنجیره مفهوم‌ها و روش‌شناسی حاکم در هر حوزه، فرایند یادگیری منظم است و ۱۷۹ دانش‌آموخته در هر حوزه پیشرفت علمی ملموسی را شاهد است. به طوری که دانش‌آموخته برنامه تلفیقی، در عرصه کار پژوهشی یا اجرایی به طور کامل قابل مقایسه و رقابت با دانش‌آموخته اقتصاد یا معارف اسلامی تنها است؛

۳. برنامه‌ریز از تجزیه هدف‌های کلی تلفیقی به هدف‌های جزیی معاف است. بنابراین، برنامه‌ریزی درسی و مدیریت آموزشی آسان بوده و نیازی به درسنامه‌های تلفیقی یا استادان دو رشته‌ای نیست؛

۴. محصول این برنامه، دانش‌آموختگانی است دو وجهی و مطلع از هر دو حوزه معرفتی، به صورتی که با اطلاع کافی از ادبیات علمی و ترمینولوژی تخصصی هر دو حوزه، می‌توانند ضمن فراهم‌آوردن امکان اجرای دیگر برنامه‌های آموزشی تلفیقی، ترجمان خوبی برای برقراری ارتباط بین عالمان اسلامی و اقتصاددانان باشند.

معایب

۱. در این روش ارتباط عمیق و موثر بین رشته‌ها پدید نمی‌آید. در حقیقت این رویکرد به رغم کامیابی در ارتقای همزمان و موازی هر دو دانش، از انتقال دانش و مهارت کسب شده به موقعیتها متفاوت و عرصه‌های موضوعی حوزه دیگر، جز در حد اطلاعات عمومی، عاجز

است. به عبارت دیگر توازی حاکم بر «برنامه درسی» و «دانش» آموخته شده، اندیشه فرد را در سازماندهی مطالب و بررسی یکپارچه پدیده واحد براساس یافته‌ها و نگرش‌های برآمده از حیطه رشته‌ها یاری نمی‌کند. موردهای ذیل مثال‌هایی است که از دانش آموخته این روش (حسب برنامه اجرا شده و نه قابلیت‌ها و کوشش‌های فردی) انتظار نمی‌رود:

۱. فلسفه اقتصاد:

- أ. بررسی تطبیقی هستی‌شناسی رایج در علم اقتصاد و ترسیم مبادی هستی‌شناختی اقتصاد اسلامی؛
- ب. بررسی تطبیقی معرفت‌شناسی رایج در علم اقتصاد و ترسیم مبادی معرفت‌شناختی اقتصاد اسلامی.

۲. اخلاق و اقتصاد:

بررسی تطبیقی دلالت‌های اخلاق‌الاهی و اخلاق سکولار در شکل‌گیری نظام بازار؛

۳. تاریخ واقعی اقتصادی تمدن اسلامی:

بررسی رفتار تجاری مسلمانان با بلاد کفر در قرن ششم هجری با استفاده از ادبیات نظریه بازی‌ها.

۴. فقه اقتصاد:

أ. نظریه‌پردازی و مدل‌سازی در باب‌های «معاملات بالمعنى العام» فقه شیعی در چارچوب نظریه آمر – مامور (Agent-principal theory)؛

ب. تبیین نظر فقیهان شیعی درباره مسئله عدالت (سازمانی، ساختاری و بین‌نسلی) در باب‌های گوناگون؛

ج. نظریه‌پردازی و مدل‌سازی در باب‌های «معاملات بالمعنى العام» فقه شیعی در چارچوب اقتصاد اطلاعات.

۵. فلسفه اقتصادی:

أ. نظریه‌پردازی تطبیقی درباره مسئله بهره؛

ب. نظریه‌پردازی تطبیقی درباره مسئله زمان؛

ج. نظریه‌پردازی تطبیقی درباره مسئله مالکیت؛

د. نظریه‌پردازی تطبیقی درباره مسئله ریسک و ناطمینانی.

۲. جز درباره یادگیرنده‌های نخبه، خلاق، باهوش و مستعد، دانشجو رشته‌ها را به‌طور جداگانه از هم فرامی‌گیرد و کلاس درس، و عنصرهای نظام آموزشی، ارتباط و تعامل لازم را با قابلیت‌ها و توأم‌نده‌های هر حوزه معرفتی در حوزه دیگر و به‌طور کلی در بررسی و حل مسایل زندگی واقعی برقرار نمی‌کنند.

۳. مسئله تلفیق فقط به ذهن دانش آموخته و اگذار می شود و عنصرهای درگیر در فرایند آموزشی، مانند: متن، برنامه درسی، چینش و زنجیره مفهوم‌ها، روش‌های آموزشی و استاد هیچ نقشی را در این باره بر عهده نمی‌گیرد. بنابراین، احتمال شکست و خطر نفی فلسفه آموزشی از سوی یادگیرنده، برنامه درسی را تهدید می‌کند.

۴. در عمل و در اکثر موردها، توانمندی‌ها و قابلیت‌های رشته‌ای به نفع رشته دیگر نفی می‌شود و دانش آموخته به یک رشته متمایل می‌گردد. به ویژه اینکه این خطر بالقوه با سیاست‌های آموزشی یک‌سونگر و ناظر بر یک رشته مانند اصل و فرع قرار دادن رشته‌ها و درخواست و پذیرش موضوعات یا روش‌شناسی‌های ویژه از یک رشته در پایان‌نامه‌های تحصیلی همراه شود.

۵. در این رویکرد آنچه اصالت دارد ساختار رشته‌ای است نه متعلم یا موضوع. تاکید بر ساختار حاکم بر یک رشته نیز امکان، توان و مسؤولیت تجزیه و تحلیل اقتصادی مسایل اسلامی یا تحلیل اسلامی مسایل اقتصادی و سرانجام دستیابی به مرزهای جدید از دانش تلفیقی یا اقتصاد اسلامی را تضعیف می‌کند.
۱۸۱

دلالت کاربردی رهیافت درون‌رشته‌ای موازی در برنامه‌ریزی درسی رشته اقتصاد اسلامی
در حال حاضر کم نیستند مراکز دانشگاهی و دانشکده‌های اقتصاد دنیا، که حسب بسط و توسعه نظری که در علم اقتصاد پدید آمده است و همچنین به دلیل نیاز مراکز تجاری، اجرایی و سیاست‌گذاری کلان کشورها در مواجهه با مسئله‌ها و پدیده‌های چندوجهی، در پی تربیت افراد واجد چند تخصص هستند و حتی باور دارند که آموزش اقتصاد باید در فضایی از چالش‌های نظری برآمده از ترابط با دیگر علوم تدریس شود (Raveaud). در این جهت رشته‌هایی مانند: اقتصاد و مهندسی، اقتصاد و پژوهشی، و به‌طور ویژه رشته‌های «فلسفه و اقتصاد»، «حقوق و اقتصاد»، «فلسفه، سیاست و اقتصاد» در بیش از یک‌صد مرکز دانشگاهی معتبر دنیا ارایه می‌شود. اسامی برخی از این دانشگاه‌ها در پیوست شماره یک آمده است. رشته معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق ع نیز به‌طور دقیق از همین رویکرد برخوردار است.

طراحی برنامه‌های درسی این مراکز، به‌طور دقیق منطبق بر رهیافتی موازی فقط به انتقال مفهوم‌ها و چارچوب‌های تحلیلی و روش‌شناسی‌های پژوهشی هر رشته مستقل از دیگری می‌پردازد. نمونه عملی و عینی از این رهیافت برنامه‌ریزی درسی را در جدول شماره دو، و در عنوان‌های درس‌های برنامه رشته «فلسفه، سیاست و اقتصاد» (سفارش وزارت علوم در سال ۱۳۸۶) مشاهده می‌کنید، که در تمام دانشگاه‌های دیگر مجری این رشته نیز مشابه همین عنوان‌ها با رویکرد موازی اجرا می‌شود (پیوست دو). به صورتی که سه دسته درس، از سه دیسیپلین مستقل از هم، بدون رابطه مفهومی یا روش‌شناسی، فقط در کنار هم، به دانشجو ارایه شده و از هیچ درس واسطه، مانند: فلسفه اقتصاد یا فلسفه سیاسی استفاده نشده است.

جدول (۲): عنوان‌های درسی رشته (PPE)

اقتصاد	سیاست	فلسفه
نظریه‌های پیشرفتۀ اقتصاد توسعه	فلسفه اندیشه سیاسی اسلام	انسان‌شناسی دینی
فلسفه و روش‌شناسی اقتصاد	مطالعه‌های ایران	هستی‌شناسی دینی
فلسفه و روش‌شناسی اقتصاد اسلامی	نظریه‌های پیشرفتۀ اداره دولت و حکومت	مطالعه‌های تطبیقی معرفت‌شناسی
تجزیه و تحلیل پیشرفتۀ مسائل اقتصادی	مطالعه‌های تطبیقی قانون‌گذاری، اجرا و قضاؤت در دولت	فلسفه اخلاق و نظریه‌های عدالت
روش‌های مقداری پیشرفتۀ در اقتصاد	تفکر استراتژیک و آینده‌پژوهی	منطق کاربردی پیشرفتۀ
تاریخ اندیشه‌های اقتصادی	فلسفه علم سیاست	تاریخ فلسفه اسلام و غرب
مطالعات تطبیقی نظام‌های اقتصادی	نظریه‌های پیشرفتۀ روابط بین‌الملل	

همان‌طور که در بخش معایب اشاره شد این رویکرد به تنها‌یی به تامین تمام هدف‌های برنامه‌ریزان درسی قادر نیست اما بعدهای مثبت و محاسن این رویکرد را نیز نمی‌توان نادیده انگاشت. بنابراین، وجود ترکیب‌های درون‌رشته‌ای موازی بین اقتصاد با رشته‌های گوناگون علوم و معارف اسلامی مانند فقه، فلسفه، کلام، قرآن و حدیث، اخلاق و حتی علوم اسلامی دیگری مانند: علوم سیاسی اسلامی، جامعه‌شناسی اسلامی، روان‌شناسی اسلامی، نیاز امروزین فرایند تولید علم دینی اقتصاد اسلامی بوده و باعث می‌شود تا ظرفیت این نهادها و اعضای هیئت‌علمی و دانش‌آموختگان آنها در تحلیل معضل‌ها و حل

مسئله‌های موجودی جامعه اسلامی از دید معارف حقه اسلامی را ارتقا بخشد. بهترین مثال و الگوی عملی این برنامه، را در برنامه درسی رشته معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق علیه السلام می‌توان مشاهده کرد.

برنامه‌ریزی تلفیقی میان‌رشته‌ای

برنامه‌ریزی تلفیقی میان‌رشته‌ای (Inter-Disciplinarity) به‌طور اساسی، رویکردي موضوع محور است. در این روش، مفهوم‌ها، مبادی، موضوع‌های کلی، اصول مشترک یا به نسبت مشترک بین دو یا چند رشته مورد توجه بوده و به صورت آگاهانه روش، زبان و دانش سازمان‌یافته چند حیطه از دانش را در قالب یک برنامه درسی، جهت بررسی موضوع‌ها و مبادی مشترکی به‌کار می‌گیرند (Kockelmans, 1998). در عین حال، کاربردها و جلوه‌های بسیار متنوعی از موضوعی واحد از دید رشته‌های گوناگون مطرح می‌شود.

۱۸۳

بنابراین، در این سازماندهی خاص آموزشی، دانشجویان، در یک درس، هر چند به نظام رشته‌ای خاصی مقید نمی‌شوند اما موضوع‌های مهم و واحدی را از بُعدهای گوناگون و در چارچوب‌های تحلیلی و از دید روش‌شناسی چند علم، مورد مطالعه و توجه قرار می‌دهند، به‌طوری که بُعدهای گوناگون یک موضوع از جهت‌های گوناگون مورد کالبد شکافی قرار گرفته و در طرح منسجم برای دانشجو ارایه شود (Weber, 1978). این موضوع‌های طیفی از مفهوم‌های بسیار عام مشترک بین رشته‌ها تا مفهوم‌های خاص را در بر می‌گیرد.

با توجه به جدول (۱) ملاحظه می‌شود که طراحی برنامه درسی میان‌رشته‌ای را در سطح‌های گوناگونی می‌توان انجام داد. چرا که برنامه‌ها می‌توانند با توجه به رسالت و هدف‌های کلان آموزشی هر دانشگاه، فقط در محدوده مفهوم‌های بسیار عام یا مفهوم‌های خاص طراحی شود. اما در تمام این حالت‌ها، وجهه مشخص اصلی این رویکرد، حرکت افقی در جدول است.

محاسن

برنامه آموزشی با واقعیت چند وجهی و پیچیده و در عین حال منسجم، ارتباط موثری برقرار می‌کند. به لحاظ ارتباط مطالب و مواد درسی با هم و یکپارچگی و انسجام مطالب،

یادگیری بهتر انجام می‌شود و در زمان دستیابی به هدف‌های متکثر و چند‌بعدی، صرفه‌جویی می‌شود (Smith, 2001).

معایب

در پاره‌ای موردها، بهویژه اگر سطح حرکت افقی در جدول به مجموعه‌ای از مفهوم‌های خاص محدود شود؛ باعث نوعی سطحی نگری می‌شود که برای رسالت سازمان‌هایی که از بروندادهای انسانی خود ویژگی‌های اندیشه‌ور و تصمیم‌ساز را طالب هستند، چندان مناسب نیست. اما برای سطوح کارشناسی اجرایی و عملیاتی چه بسا مفید هم باشد.

با توجه به اینکه از یک حوزه علمی فقط چند مفهوم خاص مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ بنابراین، فقط برای مقاصد آموزشی‌ای مفید فایده است که موضوع‌های خاص و اندکی را از زاویه‌های متعدد می‌طلبند. اما برای اطلاع از یک حیطه آموزشی، اطلاعات بسیار کمی را در بر دارد:

«تلفیق و طراحی روش‌های منحصر به فرد هر دیسیپلین با روش‌های به احتمال ناسازگار یا مغایر دیگر دیسیپلینها امری مشکل و در پاره‌ای موردها، برنامه را با ضعف طراحی و ناسازگاری درونی روبرو می‌کند» (Wineburg & Grossman, 2000).

دلالت کاربردی رهیافت میان‌رشته‌ای در برنامه‌ریزی درسی رشته اقتصاد اسلامی

این رهیافت ظرفیت خوبی برای طراحی درس‌هایی جهت مطالعه همه‌جانبه یک موضوع از بُعدهای اسلامی و اقتصادی و تربیت کارگزاران متخصص اقتصاد اسلامی را دارد. به طور مثال، موضوع‌هایی مانند: دولت، خصوصی‌سازی، رقابت، توسعه، بازار یا مالکیت، یا حتی موضوع‌های جزئی مانند: توسعه صنعتی، توسعه کشاورزی، اعطای هدفمند یارانه‌ها و ... همزمان از دیدهای گوناگون فقهی، فلسفه اسلامی، تفسیرهای قرآنی و قول و فعل و تقریر امامان معصوم علیهم السلام و حتی حقوق اسلامی، سیاست اسلامی، جامعه‌شناسی اسلامی و تجربه و رفتار تاریخی مسلمانان، با بکارگیری مبادی، روش‌شناسی‌ها و روش‌های مربوط به هر دید مورد بررسی قرار می‌گیرد، فهرستی از این قبیل دروس، عبارت هستند از:

جدول (۳)

اقتصاد ضمان
اقتصاد وقف
اقتصاد انفال
اقتصاد تعاون و ایثار
اقتصاد عدالت
اقتصاد زکات
اقتصاد تکافل

مثال جدول (۴)، نمونه‌ای فرضی از برنامه درسی گرایش «مطالعات توسعه اسلامی» در برنامه کارشناسی ارشد اقتصاد اسلامی با رویکرد میان‌رشته‌ای می‌تواند تلقی شود.

جدول (۴): عنوان‌های درسی گرایش کارشناسی ارشد «مطالعات توسعه اسلامی»

دروس عمومی	دروس پایه
درس‌های عمومی مصوب تمام رشته‌ها	
نظریه‌های جامعه‌شناسخی، کلیات حقوق، اقتصاد خرد، اقتصاد کلان، اقتصاد کشورهای در حال توسعه و ...	
نظریه‌های اقتصاد توسعه	
سیر تحول‌های توسعه اقتصادی در دنیا	
جامعه‌شناسی اسلامی توسعه	
مطالعه تطبیقی مسئله عدالت در نظریه‌های توسعه اسلام و غرب	
بعدهای حقوقی فرایند توسعه از دید حقوق اسلامی	
بعدهای کلامی، فلسفی و انسان‌شناسخی مسئله توسعه از دیدگاه اسلام	
مبادی فلسفی و کلامی مسئله توسعه در اندیشه اسلام و غرب	
اقتصاد سیاسی کشورهای در حال توسعه مسلمان	
مبادی فقهی مسئله توسعه	
مطالعه نهادی مسئله توسعه	

همان طور که از برنامه فرضی پیش‌گفته معلوم است، طراحی برنامه‌های درسی یا گرایش‌های آموزشی میان رشته‌ای، باعث می‌شود تا دانشکده‌های اقتصاد با تربیت دانشجویان چندبعدی، مشارکت جدی و موثری را در عرصه سیاستگذاری و ارتقای سطوح کارشناسی در مراکز اجرایی و تصمیم‌گیری کشور ایفا کنند. بدیهی است این مهم البته مستلزم خواست، تقاضا و سرمایه‌گذاری مراکز پیش‌گفته است.

برنامه‌ریزی تلفیقی چندرشته‌ای (Multi-Disciplinarity)

این رویکرد آموزشی با یک موضوع یا مسئله کلی آغاز می‌شود که همزمان از راه چند نظام رشته‌ای و اصول سازماندهنده دیسیپلین‌های گوناگون، یک پدیده یا موضوع یا مسئله را بررسی می‌کند (Ault & Rutman, 1978). بنابراین از این رویکرد هم به صورت یک رویکرد موضوع محور می‌توان نام برد.

رویکرد پیش‌گفته برای آموزش موضوع‌هایی که از بُعدهای گوناگون همپوشانی دارند؛ جذابیت دارد. مشابه رهیافت میان‌رشته‌ای، اصل بر تمرکز رشته‌های گوناگون روی یک مسئله در قالب یک یا چند درس است، اما برخلاف آن، کوشش مستقیمی برای ارتباط بین آنها صورت نمی‌گیرد و مسئله یکپارچگی (Integration) دنبال نمی‌شود. به‌طور مثال، در عنوانی چون جامعه‌شناسی سیاسی کشورهای در حال توسعه، هر چند موضوع بررسی مسایل کشورهای در حال توسعه است، اما ترابط و یکپارچگی چندانی بین چارچوب‌های تحلیلی و روش‌شناختی دو دیسیپلین جامعه‌شناسی و علوم سیاسی در تحلیل موضوع، دیده نمی‌شود. از جهت تمرکز بر یک موضوع، از رویکرد موازی دور می‌شود اما هنوز محدود به چارچوب‌های نظری و روشی رشته‌ها است. از این‌رو این رویکرد به جهت شدت و میزان تلفیق، رویکردی ما بین رهیافت درون‌رشته‌ای موازی و میان‌رشته‌ای شمرده می‌شود. البته چه‌بسا بازشناسی رهیافت میان‌رشته‌ای و چندرشته‌ای از هم، فقط از عهده متخصص برنامه‌ریزی درسی تلفیقی برآید.

ترتیب و توالی موضوع‌های طرح شده در این برنامه درسی را نیز عامل‌هایی مانند: سهولت بررسی، فراهم‌کردن فرصت‌های پژوهشی خاص، نیاز جامعه و ... تعیین می‌کند. بروز و ظهرور این رهیافت، در برنامه‌های درسی را می‌توان در ماهیت و کیفیت متن‌های

آموزشی یا محتوای تدریس استاد جست. در برنامه‌های پژوهشی، البته ظهر بیشتری دارد و تحقیق‌هایی را در بر می‌گیرد که با عناوینی چون «تحلیل فقهی و اقتصادی توسعه در کشورهای اسلامی» یا «ابعاد فقهی و اقتصادی توسعه مالزی» مطرح می‌شوند.

محاسن

افزون بر محاسنی که رویکردهای تلفیقی به طور عام دارند، می‌توان موارد ذیل را به محاسن برنامه‌ریزی چند رشته‌ای اضافه کرد:

أ. برقراری ارتباط بین دیسپلین‌های گوناگون توسط استاد و دانشجو به راحتی اتفاق می‌افتد؛

ب. در مقام طراحی برنامه، کوشش کمتری را می‌طلبد؛

ج. تمام شرایط و بُعدهای یک موضوع بررسی می‌شود. در حقیقت یک پدیده یا مفهوم به طور جامع و در کلیت خود ارایه می‌شود. بنابراین، تمام شرایط و ویژگی‌ها و روابط مورد بررسی قرار می‌گیرند؛

۱۸۷

د. به جهت بررسی مسئله از زاویه‌های گوناگون، تطابق و ارتباط لازم را با مسایل واقعی و زندگی دارد.

معایب

در این رویکرد ساختار درونی موضوع‌های درسی و توالی مفهوم‌ها و پیش‌نیازها به هم می‌خورد. بنابراین، در مقام برنامه‌ریزی باید دقت کرد تا حلقه‌های متواالی موضوع‌ها و مسایل به گونه‌ای انتخاب شوند تا این مشکل به حداقل خود برسد. در مقام طراحی برنامه همسان‌سازی میان «رویکرد موضوعی» با روند «ازمعلوم به مجهول» یا «از ساده به دشوار» دقت و مهارت خاص خود را می‌طلبد که دشواری خاص خود را دارد. شرط لازم برای چنین طراحی درسی این است که موضوع یا موضوع‌های انتخابی، قابلیت طرح از جانب رشته‌های گوناگون را داشته باشد. بنابراین، تمام رشته‌ها در این رویکرد قابلیت تلفیق با هم را ندارند. در مقام اجرا استادان دو وجهی با اطلاعات و دانش بالا را می‌طلبد. پدیدساختن وحدت رویه بین استادان مشکل است.

دانش‌آموخته تجربه‌های ذهنی لازم برای درک پیچیدگی‌ها و حقیقت‌های امور به‌طور معمول و به‌صورت پیشینی را ندارد. بنابراین، در حالتی که دانش‌آموخته با عدم تجزیه و تحلیل جدی مسایل توسط مربی رویه را باشد؛ فرایند یادگیری فاقد سهولت لازم بوده و چه‌بسا موجب تعمیم‌های شتابزده دانش‌آموخته شود.

دلالت کاربردی رهیافت چندرشته‌ای در برنامه‌ریزی درسی رشته اقتصاد اسلامی

این رهیافت نیز مانند: رهیافت میان‌رشته‌ای، ظرفیت خوبی برای مطالعه همه جانبه موضوع چند‌بعدی و تربیت سیاستگذاران متخصص چند حرفه‌ای دارد. نمونه‌ای از استفاده از این روش را می‌توان در نمونه فرضی گرایش سرمایه‌گذاری برنامه کارشناسی ارشد اقتصاد اسلامی مشاهده کرد که در آن موضوع چند‌بعدی و چندوجهی مانند سرمایه‌گذاری، از دید چند دیسیپلین مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد. برخی از درس‌های این گرایش را که با نگرشی چندرشته‌ای سازمان یافته‌اند در جدول (۵) مشاهده می‌کنید.

جدول (۵): برخی از عنوان‌های درسی گرایش سرمایه‌گذاری برنامه کارشناسی ارشد اقتصاد اسلامی

مطالعه تطبیقی مسئله اطلاعات در قراردادهای مضارب و سرمایه‌گذاری
تبیین رابطه تعاملی ضارب و مضارب در مدل آمر – مامور (Agent- principal model)
تبیین فقهی و اقتصادی عقدهای مشارکتی
حقوق و فقه سرمایه‌گذاری خارجی
اخلاق حرفه‌ای سرمایه‌گذاری
مطالعه تطبیقی مفهوم سرمایه از دید فقه و علم اقتصاد
اقتصاد تطبیقی قراردادهای سرمایه‌گذاری

برنامه‌ریزی تلفیقی چندرشته‌ای متقاطع (Cross-Disciplinarity)

این رویکرد که به «طراحی براساس گذر از رشته‌ها» نیز نامیده شده است، رویکردي است که در آن دیسیپلین یا رویکرد روش‌شناختی یا حیطه موضوعی را از دیدگاه تحلیلی و روش‌شناختی و در قالب الفاظ دیسیپلینی دیگر مورد مطالعه قرار می‌دهند (Dorman, 2005). مثال‌های معروف در این نوع از برنامه‌ریزی درسی ترکیبات مضاف و مضاف الیه از رشته‌ها

یا موضوع‌ها به صورت مضاف‌الیه با رشته‌ها به صورت مضاف است. مانند: «اقتصاد چرخه سوخت هسته‌ای»، «اقتصاد قراردادها» یا «حقوق اساسی اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران».

امروزه کاربرد این نوع از طراحی درسی در آن دسته از هدف‌های آموزشی که در پی نگاهی بیرونی به یک رشته، مبادی و اصول حاکم بر آن، و رفتار جمعی عالمان آن، و همچنین دستیابی به وصف‌های پسینی یا توصیه‌هایی پیشینی از آن است، کاربردی وسیع و فراگیر دارد (Drakopoulos, 1994).

حسب هر رشته تحصیلی، درس‌های مضافقی، مانند: فلسفه‌های مضافق، تاریخ‌های مضافق، جامعه‌شناسی‌های مضافق و ... از این مقوله هستند که نقش مهمی را به صورت کاتالیزور در امر تلفیق ایفا می‌کنند. به طور مثال برنامه‌های درسی مبتنی بر فلسفه‌های مضافق مانند: فلسفه اقتصاد، فلسفه فقه یا عنوان‌هایی مانند: جامعه‌شناسی علم سیاست (و نه جامعه‌شناسی سیاسی)، جامعه‌شناسی علم اقتصاد از این مقوله هستند.

۱۸۹

محاسن

از محاسن این رویکرد می‌توان به سادگی آن اشاره کرد که به راحتی بین حداقل دو رشته علمی قابل طراحی است. به طور مثال با آشنایی لازم از روش‌شناسی و مبادی حاکم در دیسیپلین تاریخ و آشنایی با موضوع‌ها و جریان‌های اقتصادی به راحتی می‌توان به طراحی گرایش «تاریخ واقعی اقتصادی عصر معصومین» رسید.

دلالت کاربردی رهیافت چندرشته‌ای متقاطع در برنامه‌ریزی درسی رشته اقتصاد اسلامی

براساس این رویکرد، در دانشکده‌های اقتصاد افرون بر اینکه می‌توان در مقاطع تكمیلی و دکترا رشته‌های خاص و کاربردی را طراحی کرد بلکه برنامه‌های درسی موجود را می‌توان تقویت و تکمیل کرد. به عبارت دیگر در مقاطع گوناگون تحصیلی بالحاظ کردن چند واحد درسی می‌توان به تحلیل‌ها و مطالعه‌های برونو رشته‌ای درباره کارکردها و مسائل اقتصاد اسلامی پرداخت. نمونه‌های کاربردی استفاده از این رویکرد در برنامه‌های درسی رشته اقتصاد را در دو دسته می‌توان خلاصه کرد:

أ. دسته نخست، درس‌ها و رشته‌های مضافق هستند که اغلب بر کلیت رشته اقتصاد یا جریان‌های اقتصادی البته از دید اسلامی متوجه می‌شوند. مانند: فلسفه‌های مضافق، تاریخ‌های مضافق،

جامعه‌شناسی‌های مضاف ناظر بر اقتصاد؛

ب. دسته دوم، مجموعه برنامه‌ها یا درس‌هایی است که کلیت دیسیپلین مرجع (رشته موصوف) به موضوع‌های اقتصادی می‌پردازد، که از آنها به «اقتصادهای صفت» یاد می‌کنم.

در جدول (۶)، برخی از عنوان‌های درس‌ها یا حوزه‌های پژوهشی حاصله از رهیافت چند رشته‌ای متقطع در دو دسته پیش‌گفته، نام برد شده‌اند.

جدول (۶): برخی از عنوان‌های چندرشته‌ای متقطع متناسب با رشته اقتصاد اسلامی

ترکیب‌های صفت	ترکیب‌های مضاف
فلسفه اقتصادی اسلامی	جامعه‌شناسی فقه الاقتصاد
جامعه‌شناسی اقتصاد اسلامی	جامعه‌شناسی رفتار اقتصادان مسلمان
رفتارشناسی اقتصاد اسلامی	فقه الاقتصاد مقارن
حقوق اقتصاد اسلامی	تاریخ اقتصاد اسلامی
روان‌شناسی اقتصاد اسلامی	فلسفه اقتصاد اسلامی
انسان‌شناسی اقتصادی اسلامی	هستی‌شناسی اقتصاد اسلامی (Ontology of Islamic Economics)
مردم‌شناسی اقتصادی از دید اسلامی	معرفت‌شناسی اقتصاد اسلامی (Epistemology of Islamic Economics)
فرهنگ اقتصادی اسلامی	اقتصاد تعاون و ایثار
نهادشناسی اقتصادی در اسلام	ارزش‌شناسی اقتصاد اسلامی (Axiology - Ethology of Islamic Economics)
مدیریت اقتصادی در اسلام	غاییت‌شناسی اقتصاد اسلامی (Teleology of Islamic Economic)

برنامه‌ریزی تلفیقی چندرشته‌ای متکثر (Pluri-Disciplinarity)

این نوع طراحی، از راه طراحی ما بین دیسیپلین‌هایی که ارتباط بیشتری با هم دارند، صورت می‌پذیرد. بنابراین، وجود یک ادبیات مشترک یا روش‌شناسی مشترک همراه با همگونی مفهوم‌ها در دو عرصه علمی لازمه چنین طراحی است. نمونه عملی آن را در طراحی دروس ریاضی و فیزیک و یا ریاضی و اقتصاد در قالب اقتصاد ریاضی می‌توان مشاهده کرد، که با تلفیق بین این دو دیسیپلین می‌توان نظم منطقی و محتوایی لازم را در یک طرح منسجم برقرار کرد. این نوع طراحی، قدرت درک ارتباط بین دو حوزه علمی مشترک را در دانشجو تقویت کرده و نقاط قوت هر یک در پیشرفت دیگری اثر می‌گذارد.

دلالت کاربردی رهیافت چندرشته‌ای متکثر در برنامه‌ریزی درسی رشته اقتصاد اسلامی

اغلب اقتصادهای موصوف که در جدول (۷) ملاحظه می‌کنید از این قبیل هستند، که در آنها معارف و علوم گوناگون اسلامی، برخی به لحاظ موضوع، رهیافت و برخی دیگر هم به لحاظ روش با کلیت علم اقتصاد تلفیق شده‌اند.

جدول (۷): گرایش فقهه اقتصاد براساس رویکرد چندرشته‌ای متکثر

۱۹۱	فقه الاقتصاد بخش خصوصى
	فقه الاقتصاد بخش عمومى
	فقه الاقتصاد حكومتى
	قواعد استنباطى فقه الاقتصاد
	فلسفه فقه الاقتصاد
	فقه الاقتصاد مالى
	فقه الاقتصاد ابزارهای مالى
	فقه الاقتصاد مقارن
	فقه الاقتصاد خانواده

برنامه‌ریزی تلفیقی فرارشته‌ای (Supra-Disciplinarity / Trans-Disciplinarity)

رویکردهایی که همگی ماده یا موضوع درسی را به صورت مدخل و جهت‌دهنده اصلی فرایند یاددهی – یادگیری در نظر می‌گرفتند و تفاوت اساسی آنها در جهت‌گیری آموزشی حاکم بر آنها که در جدول (۱) متصور بود، خلاصه می‌شد. به این معنا که پیشبرد آموزشی در آن جدول به طور افقی، قائم، مورب یا ترکیبی از آنها باشد. در اینجا می‌توان رویکرد دیگری را نیز مطرح کرد که بر ساختار منطقی و موضوعاتی مرسوم در حیطه علمی متمرکز نمی‌شود، بلکه با قراردادن دانش‌آموخته و مهارت‌های گوناگون وی به صورت کانون توجه، ساختار جامعی از فعالیت‌ها و قابلیت‌های سه‌گانه فرایند یادگیری (شناختی، گرایشی و مهارتی – رفتاری) را ماورای موضوعات، جایگزین ساختار منطقی و موضوعی علوم در حیطه دیسیپلین‌ها کرده و موردهای اخیر را فرع بر آن اصل قرار می‌دهد. البته تعیین آن دسته از فعالیت‌ها و قابلیت‌های مورد اشاره به مقاصد آموزشی بر می‌گردد که از سیاست‌های کلان آموزشی حاکم بر برنامه سرچشمه می‌گیرند. بنابراین، هدف‌ها و استراتژی‌های کلان نقش اساسی را در اینباره ایفا می‌کنند.

جدول (۸)، اساس کار این رویکرد و نوع تعامل قابلیت‌های گوناگون با ساختارهای رشته‌ها را نشان می‌دهد. این رویکرد با توجه به نوع حرکت در جدول در مسیرهای افقی، قائم و مورب دست‌کم به سه صورت قابل تصور است:

فرارشته‌ای افقی (Horizontal Supra-Disciplinarity)

پدیداساختن یک یا چند مهارت‌شناختی، گرایشی یا مهارتی با عنایت و استفاده از موضوع‌ها و موقعیت‌های گوناگون برگرفته از حوزه‌ها و رشته‌های متعدد و در عین حال بذل توجه لازم به شیوه «میانرشته‌ای» رویکرد ما را به «فرارشته‌ای افقی» مبدل می‌کند. این رویکرد هر چند با جزئی‌نگری رشته‌ای مقابله می‌کند و مقدمه‌های انتقال آموخته‌ها را به حوزه‌های گوناگون فراهم می‌کند.

جدول (۸): قابلیت‌های شناختی، گرایشی، مهارتی و رفتاری در برنامه‌ریزی فرارشته‌ای (دنو، ۱۳۷۷)

نظامهای رشته‌ای				نوع کلی فعالیت‌ها	
D	C	B	A		۱۹۲
				برقراری ارتباط (دریافت) برقراری ارتباط (گسیل) واکنش درباره محیط تعبیر و تفسیر انطباق یافتن پیش‌بینی یادگیری تصمیم‌گیری انتخاب قضاوت توان مقابله عمل کردن به کار بستن حل مسئله ارائه خلاصه تبدیل کردن (دگرگون کردن) سازماندهی، اداره کردن تشریح کردن و توضیح دادن مجمل سازی اثبات	فضای مهندسی پژوهشی اقتصاد اسلامی / عالی آموزش

اما سازماندهی قابلیت‌ها و نقش‌های واحد از رشته‌های گوناگون در تمامی موردها و همیشه ممکن نیست و چه بسا باعث کنار هم قرار گرفتن فعالیت‌های بسیار متفاوت و ناهمانگ در یک برنامه درسی شود. به طور مثال، قابلیت‌های گوناگونی مانند: خلاقیت یا قضاوت از رشته درسی بسیار به هم نزدیکتر هستند تا کسب مهارت قضاوت در دو حیطه ریاضی و هنر! همچنین مهارت خاصی را در تمام رشته‌ها به صورت مساوی نمی‌توان جست‌وجو کرد. با این حال در موردهای ممکن این رویکرد کارایی بسیار موثری را در پدیدساختن نقش‌ها و قابلیت‌های مورد نظر در مقاصد آموزشی بازی می‌کند.

فرارشته‌ای قائم

همچنین می‌توان جدول (۸) را به صورت قائم نیز پیمود. در این رویکرد از طراحی برنامه درسی، کوشش می‌شود تا با بهره‌گیری از ساختار یکی از نظام‌های رشته‌ای یا تلفیقی از ساختار چند نظام رشته‌ای، فرصت‌ها و موقعیت‌های مناسب برای پرداختن به مجموعه‌ای از مهارت‌ها و فعالیت‌های مربوطه را جست‌وجو و در برنامه آموزشی سازماندهی کرد. به طور معمول در این رویکرد متخصص نظام درسی با همکاری متخصص تعلیم و تربیت، برنامه‌ای طراحی می‌کنند که در آن دانش‌آموخته طیف تعریف شده‌ای از فعالیت‌ها و مهارت‌های شناختی و گرایشی و رفتاری را با یک توالی مناسب در نظام رشته‌ای خاص کسب کند. در حقیقت حوزه علمی در این رویکرد فقط در جایگاه منبعی برای زمینه‌ها و دستورالعمل‌های مربوط به مجموعه‌ای از فعالیت‌های علمی، عمل کرده و نقش چارچوب و ساختار مربوطه برای انتخاب آن موقعیت‌ها را ایفا می‌کند.

رویکرد «فرارشته‌ای قائم» (Vertical Supra-Disciplinarity) ضمن اینکه تغییری بنیادین در هدف‌های تعلیم و تربیت پدید می‌آورد تغییر اساسی و بر هم زننده‌ای در چارچوب برنامه‌های آموزشی و ساختارهای آن پدید نمی‌آورد. از این جهت انقلاب شمرده می‌شود، اما در عین حال، اشکال‌هایی نیز بر آن وارد شده است. به طور مثال، از همسویی و قرابت تام با یکسویه‌نگری‌های نظام رشته‌ای و فقدان یکپارچگی در امر انتقال آموخته‌ها به حوزه‌های گوناگون واقعی و عینی، به صورت برخی از موردهای اشکال نام برده شده است.

بنابراین به طور مثال، یادگیری مهارت قضاوت در حیطه ریاضی، این اطمینان که دانش آموخته توان لازم برای قضاوت درباره مسایل اجتماعی پیدا کند را فراهم نمی کند.

فرارشته‌ای مورب (Oblique Supra-Disciplinarity)

برخلاف رویکرد فرارشته‌ای قائم، این رویکرد با رهیافتی چندرشته‌ای، در پی فرصت‌هایی از رشته‌های گوناگون است تا مهارت‌های خاص و مشخصی را در دانش آموخته محقق کند. در این نوع از طراحی، هر چند دانش آموخته با انواع فعالیت‌ها و مهارت‌ها در قالب انواع نظام‌های رشته‌ای آشنا می‌شود، اما نظام‌های رشته‌ای در آن نقش ثانوی ایفا کرده و فقط در جایگاه منبعی برای مفهوم‌ها، موقعیت‌ها و موضوع‌های مورد استفاده و نه به صورت چارچوبی سازمان‌دهنده عمل می‌کنند. رعایت مسئله «تعادل» و «ترکیب مناسب» بین انواع گوناگون فعالیت‌ها، مسئله مهم این رویکرد است که در سیاست‌های آموزشی حاکم بر آن باید مدنظر قرار گیرد.

دلالت کاربردی رهیافت فرارشته‌ای در برنامه‌ریزی درسی رشته اقتصاد اسلامی
حسب مقایسه اجمالی برنامه‌های درسی موجود در مقاطع دانشگاهی رشته اقتصاد با برنامه‌های مشابه دانشگاه‌های معتبر دنیا، به جرات می‌توان گفت که متخصصان برنامه‌ریزی رشته اقتصاد اسلامی، نمی‌توانند درباره تربیت مهارت‌های چهارگانه ذیل در برنامه‌های درسی خود بی‌توجه باشند:

أ. مهارت اندیشه و عمل نقاد (Raveaud, 2001) (Critical Thinking& Action);

ب. مهارت حل مسئله (Dorman, 2005) (Problem Solving);

ج. مهارت تصمیم‌گیری (Decision Making);

د. مهارت اندیشه و استدلال تحلیلی (Feiner, 1955) (Analytical Thinking).

با عنایت به این مسئله، فرض کنید در برنامه‌ریزی آموزشی رشته اقتصاد اسلامی و هدف‌های کلان آموزشی تاکید شده است که لازم است مهارت‌های حل مسئله، تصمیم‌گیری، خلاقیت و نوآوری، اندیشه نقاد و تحلیلی، در دانشجوی این رشته تقویت شده و ارتقای یابند. در این صورت در قالب تک درس مشخص یا در درون سرفصل‌های درس مرسوم اقتصادی می‌توان در پی تحقق این قابلیت‌ها برآمد. آنچه در این میان

پیش شرط کامیابی در طراحی برنامه‌های فرارشته‌ای در اقتصاد اسلامی شمرده می‌شود. این است که باید ظرفیت و پتانسیل هر یک از حوزه‌های معرفتی اسلامی ذیل را حسب مهارت‌های پیش‌گفته معلوم کرد:

- أ. مجموعه دروس تکلیف‌شناختی اقتصاد اسلامی شامل: فقه الاقتصاد، الأخلاق الاقتصادی؛
  - ب. مجموعه دروس بینیشی اقتصاد اسلامی شامل: اصول عقاید، اندیشه اسلامی؛
  - ج. مجموعه دروس بنیان‌شناختی اقتصاد اسلامی شامل: تفسیر قرآن، حدیث، فلسفه اسلامی؛
  - د. مجموعه دروس استدلالی اقتصاد اسلامی شامل: منطق، اصول فقه، قواعد فقهیه، فلسفه فقه.
- به طور مثال، مهارت واکنش درباره محیط در ظرفیت معرفتی قواعد فقهیه و مهارت پیش‌بینی از فلسفه تاریخ اسلامی نهفته است. در جدول (۹)، به برخی از این مثال‌ها اشاره شده است که باید طی مطالعه‌ها و تحقیق‌های وسیع و متعدد تکمیل و نهایی شود.

در هر صورت مهم این است که بیش از موضوع و رشته، مهارت‌های هدف‌گذاری شده

۱۹۵
موردنمود توجه برنامه‌ریز باشد. این مهم، از راه طراحی نمونه‌پژوهی‌های گوناگون برای موضوع‌ها و مسئله‌های اقتصاد اسلامی و حتی استفاده از قالب‌های آموزشی مبتنی بر شبیه‌سازی برای مسایل اقتصاد اسلامی و بانکداری اسلامی محقق خواهد شد. نکته بسیار مهم اینکه، استفاده از روش‌شناسی فرارشته‌ای در طراحی برنامه‌های درسی اقتصاد اسلامی خواهد توانست شکاف و نقیصه موجود در تربیت سرمایه‌های انسانی و آن دسته از متخصصان اقتصاد اسلامی که باید از نظریه گذشته و در عرصه اجرا، عمل و سیاست‌گذاری وارد شوند، را پر کند.

به طور مثال، فرض کنید که در درس اقتصاد توسعه با اقتصاد سیاسی و در موضوع جزئی مانند: مسئله فساد و رانت‌خواری، می‌خواهیم از رویکرد فرارشته‌ای استفاده کنیم. در این‌باره کوشش می‌شود تا ضمن:

- أ. اتخاذ و انتخاب یک رهیافت روش‌شناختی (مشتمل بر مهارت مورد نظر) از یک یا چند رشته مانند: مهارت‌های حل مسئله، تصمیم‌گیری و اتخاذ راهبرد از علم پژوهش عملیاتی یا نظریه‌بازی‌ها یا مدیریت استراتژیک، علم برنامه‌ریزی)؛
- ب. استفاده از چارچوب‌های تحلیلی از یک رشته یا چند علم، مانند: سیاست‌گذاری عمومی، روان‌شناسی اجتماعی، جامعه‌شناسی اقتصادی، مکتب‌های رفتارگرایی، نهادگرایی و اقتصاد سیاسی، که چارچوب تفکر تحلیلی را درباره موضوع رانت‌جویی فراهم می‌کنند.

رهیافت‌های روش‌شناختی و چارچوب‌های تحلیلی موجود در معارف اسلامی را نیز به کار گرفت، تا مهارت‌های اندیشه تحلیلی و تفکر نقاد دانشجو را با آشنایی موضوعی از تاریخ اسلام، سیره امامان معصوم^{علیهم السلام}، احکام فقهی و بینش‌های قرآنی ناظر بر موضوع فساد و رانت‌جویی نادرست، و مهارت‌های حل مسئله و تصمیم‌گیری دانشجو را با آشنایی مناسب با قواعد فقهیه و اصول فقه، سیره امامان معصوم^{علیهم السلام} و آشنایی با مانورهای فقهی فقیهان عظام را در دانش‌آموخته و مخاطبان برنامه درسی اقتصاد اسلامی محقق ساخت و با گونه‌شناسی انواع رویکردهای موجود در این دیسیپلین‌های گوناگون در حل آن مسئله پیش‌گفته و شیوه‌های اتخاذ تصمیم و مدیریت رفتارها، از دانشجو خواست که درباره وضعیت‌های گوناگون و نمونه‌های دیگر بیاندیشد. در این حال نظام آموزشی دروس اقتصاد اسلامی به ترتیب سه رویکرد فرارشته‌ای قائم، فرارشته‌ای مورب و فرارشته‌ای افقی را تجربه کرده است.

جدول (۹): امکان‌سنجی از ظرفیت معارف اسلامی در تحقیق مهارت‌ها در برنامه‌ریزی فرارشته‌ای

نظام‌های رشته‌ای اسلامی متصور				نوع کلی فعالیت‌ها
D	C	B	A	
			روان‌شناسی اسلامی، انسان‌شناسی اسلامی	پادگیری
			قرآن، فلسفه تاریخ، تاریخ اسلام، فلسفه اسلامی، معرفت‌شناسی اسلامی	تشریح کردن و توضیح دادن
			معرفت‌شناسی اسلامی	تعییر و تفسیر
			معرفت‌شناسی اسلامی	اثبات
			فقه کاربردی	به کار بستن
				حل مسئله
			فقه استدلالی، اصول فقه، قواعد فقهیه، سیره امامان معصوم ^{علیهم السلام} ، غایت‌شناسی اسلامی	ارایه خلاصه
				انتخاب
				قضاؤت
				تصمیم‌گیری
			سیره امامان معصوم ^{علیهم السلام} ، فقه حکومتی، اخلاق اسلامی، حکمت عملی اسلامی	سازمان‌دهی
				عمل کردن
				اداره کردن
			سنن‌های الاهی، قرآن، احادیث	پیش‌بینی

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در مقاله کوشیده شد تا با معرفی مختصر و موثر از انواع رهیافت‌های تلفیقی مطرح از سوی متخصصان دانش برنامه‌ریزی درسی، و ارایه دلالت‌های کاربردی متعدد از این رهیافت‌ها در برنامه‌ریزی درسی رشته و گرایش‌های گوناگون اقتصاد اسلامی، موردهای ذیل مورد تأکید قرار گیرند:

أ. کوشش شد نشان داده شود که گستره ادبیات و ظرفیت دانش برنامه‌ریزی درسی برای ارتقای برنامه‌های درسی دانشگاه‌ها و دستیابی به برنامه‌های درسی و آموزشی اسلامی ایرانی مغفول مانده است. و متاسفانه در مخالفهای علمی و تخصصی اقتصاد اسلامی نیز، فقط از یک عنوان «میان‌رشته‌ای» نام برده شده و گستره بحث و قابلیت‌های بالای آن به بوته اجمال و فراموشی سپرده می‌شود؛

ب. هر چند در مقاله حاضر، دلالت‌ها و ظرفیت‌های رهیافت‌های تلفیقی در طراحی برنامه‌های درسی رشته اقتصاد اسلامی، مورد نظر و توجه نگارنده بود، اما از ظرفیت‌های ۱۹۷ بالای این رهیافت‌ها در طراحی برنامه‌های پژوهشی تلفیقی در حوزه اقتصاد اسلامی نیز نباید غافل ماند؛

د. در نوشه حاضر، نمونه‌های پیشین، حسب مقتضی و ویژگی‌های رهیافت مورد بحث، شامل کلیت یک رشته، گرایشی از رشته اقتصاد اسلامی یا انواع درس‌های ممکن و متصرور از برنامه رشته اقتصاد، بوده است. اما باید تصریح کرد که چه‌بسا برنامه یا حتی درس از برنامه رشته اقتصاد اسلامی، می‌تواند و بلکه حسب موضوع مورد نظر، باید، از بیش از یک رهیافت بهره‌مند باشد. به این ترتیب امکان اتصاف کلیت برنامه به یکی از رویکردهای تلفیقی (جز درون‌رشته‌ای موازی) در عمل بسیار مشکل و نادر است. در برابر اطلاع از این رهیافت‌ها و کاربرد موثر آنها، کتاب‌های درسی و درسنامه‌های آموزشی پژوهش محور را برای رشته اقتصاد اسلامی، به ارمغان خواهد آورد؛

د. کوشش شد تا نشان داده شود که کاربرد این رهیافت‌ها، چگونه زمینه بروز و تبلور مفهوم‌ها و ادبیات سنتی فقهی، اخلاقی و فلسفی اقتصادی اسلام را در برنامه‌های درسی، و امکان تلفیقی آنها را با ادبیات نوین دانش اقتصادی فراهم می‌آورد. به این ترتیب این رویکردها، زمینه را جهت ارایه پاسخی برای این پرسش کهنه و مهم اقتصاد اسلامی، فراهم می‌آورد؛

ه. نهضت نرم‌افزاری و تولید علم مورد نظر مقام معظم رهبری و مورد نیاز عرصه‌های علمی و مدیریت و سیاستگذاری کشور به داشتن سیستم‌ها و نظام‌های معرفتی موثر، کارا، شناسا، منسجمی منوط است که اولاً مبتنی بر معارف و ارزش‌های اصیل اسلامی باشند و

ثانیاً توان شناسایی واقعیت‌های موجود حال حاضر کشور و ارایه راه حل به مشکل‌های چندوجهی و پیچیده را داشته باشند. این مهم جز با تربیت دانش‌آموختگان موثر و کارامد که خود به مهندسی مجدد برنامه‌های درسی موجود در دانشگاه‌ها بهویژه در عرصه علوم انسانی منوط است، ممکن نیست.

دانش‌آموختگان دانشگاه سرمایه‌های انسانی شمرده می‌شوند که نقش بهسازایی در توسعه و پیشرفت کشور بر عهده دارند. پر واضح است که دقت در برنامه درسی آنها باعث کارامدی و اثربخشی بیشتر این سرمایه خواهد بود. از این‌رو به جرأت می‌توان گفت که کاربرد طراحی و اجرای رویکردهای تلفیقی بهویژه در برنامه‌های درسی رشته‌های علوم انسانی، از جمله اقتصاد اسلامی، نقش کلیدی در توسعه علمی و اجرایی کشور، سرعت‌بخشی به نهضت نرم‌افزاری بهویژه در علوم انسانی و حل مشکل‌ها و مسایل فراروی عرصه‌های علمی و اجرایی کشور ایفا خواهد کرد.

به این منظور به مسؤولان و سیاستگذاران ارشد علمی کشور و دانشکده‌ها و انجمن‌های علمی، پیشنهاد می‌شود تا با سرمایه‌گذاری در شناسایی، جذب، تربیت و ارتقای چند نفر در هر رشته، و تمرکزشان به مسایل ناظر بر طراحی‌های آموزشی، راهی جهت برونو رفت از رکود فعلی در مسئله پویایی و تحول و نوآوری رشته‌های علمی، بهویژه اقتصاد اسلامی، فراهم آورند و این خلاً و کمبود دهه‌های گذشته و حال را برطرف کنند.

منابع و مأخذ

أ. فارسی

۱. دنو، ۱۳۷۷ش، «طراحی برنامه‌ها و مواد آموزشی به شیوه تلفیقی و میان‌رشته‌ای»، ترجمه مرتضی خلخالی، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، سال ۲، ش. ۲.
۲. قورچیان، نادرقلی، ۱۳۷۴ش، شروع گوناگون جهت طراحی برنامه درسی، تهران: مرکز ملی تحقیقات مهندسی ژئوتکنیک و تکنولوژی زیستی.

ب. انگلیسی

1. Ault, David, Gilbert , Rutman, 1978, "The Role of Economics in Interdisciplinary and Problem-Oriented Programs', The Journal of Economic Education, Vol. 9, No. 2 pp. 96-101
2. Dorman, Peter, 2005, 'Doctrine-centered versus problem-centered economics', from the European Association for Evolutionary Political Economy's Newsletter, <http://www.paecon.net/PAEtexts/Dorman1.htm>
3. Drakopoulos, Stavros A 1994, "Economic Method and the Scientific Philosophy of Contemporary Physics", Journal of Interdisciplinary Economics, Vol.5, No1, http://www.btinternet.com/~pae_news/review/issue12.htm.
4. Feiner S. and B. Roberts, 1995, "Using an Alternative Paradigm to Teach Race, Gender and Critical Thinking," The American Economic Review.
5. Feiner S. and R. Bartlett, 1992, "Balancing the Economics Curriculum: Method, Content and Pedagogy." The American Economic Review
6. Feiner, Susan 2002, "Toward a Post-Autistic Economics Education", post-autistic economics review, issue no. 12, March 15, article 2. http://www.btinternet.com/~pae_news/review/issue12.htm
7. Journal of Interdisciplinary Economics,<http://www.jie.org.uk/home.html>

8. Kockelmans, Joseph J, 1998.. "Why Interdisciplinarity?" William H. Newell, ed. *Interdisciplinarity: Essays from the Literature*. New York: College Entrance Examinations Board.
9. Raveaud,Gilles 2001 "Teaching Economics Through Controversies", post-autistic economics newsletter : issue no. 5, March, article 6. http://www.btinternet.com/~pae_news/review/issue6.htm
- 10.Sallyanne Decker, 2006, Interdisciplinary Curriculum Development: the redesign of an Economics module, *Investigations in university teaching and learning*, vol.4 (1) autumn ISSN5106-1740.
- 11.Smith, A. 2003, Through the Interdisciplinary Looking Glass: The Rhetoric of Curriculum Change. *Perspectives* 1(6), Retrieved from: <http://www.brookes.ac.uk/schools/humanities/research/perspectives/i1-6/lookingglass.html>
- 12.Smith, Alvin H. F. 2001, "Interdisciplinary Curriculum as Complementary Practice: A Philosophical Perspective." *Campbell Monograph Series on Education and Human Sciences* 2.
- 13.Susan Drake and Rebecca Burns, 2004, Meeting standards through integrated curriculum, Alexandria, Va.: Association for Supervision and Curriculum Development.
- 14.Weber, Pauline 1978, "Economics in Interdisciplinary Courses", *The Journal of Economic Education*, Vol. 10, No. 1, Publisher: Heldref Publications, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1182170>
- 15.Wineburg, Sam, Pam Grossman, eds. 2000, *Interdisciplinary Curriculum: Challenges to Implementation*. New York: Teachers College Press.

پیوست یک

فهرست برخی از دانشگاه‌های معتبر برگزارکننده (رشته اقتصاد، فلسفه و سیاست) (PPE)

دانشگاه	عنوان رشته	مقطع تحصیلی
آکسفورد	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
کالج سامر وایل	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
کالج پمروک	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
کالج لینکلن	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
کالج مرتن	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
کالج اوربل	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
کالج کلیسای مسیحی	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
کالج هرت فورد	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
کالج ورکستر	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
کالج کبل	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه وارویک	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه یورک	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	MA
دانشگاه دورهام	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	Certificate degree
دانشگاه UEA	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه منچستر	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه بن	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه دنیسون	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه استرلینگ	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE))	BA
دانشگاه کیپ تاون	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	B.Sc
دانشگاه اسکس	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه کارولینای شمالی	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه لنکستر	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه اوتاگو	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه کینگ	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه اپن	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه براؤن	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه آلاما	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA and BS
دانشگاه بربیش کلمبیا	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA
دانشگاه وایکاتو	فلسفه، سیاست و اقتصاد (PPE)	BA

پیوست دو

عنوانین درسی رشته PPE دانشگاههای سراسر دنیا

اقتصاد	سیاست	فلسفه
اقتصاد خرد	مقدمه علم سیاست	کلیات فلسفه
اقتصاد کلان	دموکراسی در تئوری و عمل	فلسفه اخلاق
ریاضی و آمار	تئوری سازی حکومت دموکراتیک	منطق مقدماتی
اقتصاد بین الملل	تحلیل نهادهای دموکراتیک	تاریخ فلسفه
اقتصاد کشورهای در حال توسعه	دولت و سیاست انگلستان	فلسفه پست کانتی
اقتصاد خانواده	تئوری علم سیاست	قرارداد اجتماعی
سازماندهی صنعتی	روابط بین الملل	نظریه قرارداد اجتماعی
اقتصاد و حقوق	جامعه‌شناسی عمومی	ماهیت استدلال
مقدمه تئوری تصمیم‌گیری	تفکر سیاسی فمینیستی	عدالت طبیعی
نظریه‌بازی‌ها	نظام‌های تصمیم‌گیری پیشرفتی	عدالت جهانی
روش‌های تحلیلی در اقتصاد و حقوق و پژوهشکنی	اقتصاد سیاسی و روابط بین الملل	فلسفه و قانون اساسی
بازار، اخلاق و آینده کاپیتاالیسم	چالشهای سیاست جهانی	زبان تفکر و واقعیت
اقتصاد سیاسی بین الملل	سیاست تطبیقی	مقدمه‌ای بر تفکر نقاد و علوم اجتماعی
برابری و عدالت توزیعی	سیاست در جهان سوم	مقدمه‌ای بر فلسفه
تاریخ اندیشه اقتصادی	فلسفه سیاسی معاصر	منطق و معرفت‌شناسی
بازارها، اخلاق و کاپیتاالیسم	دموکراسی، تغییرات اجتماعی و توسعه	فلسفه روان‌شناسی و ذهن
تحلیل اقتصادی حقوق	تحلیل سیاسی	اخلاق و تاریخ فلسفه نوین
تجارت بین الملل کاربردی و چانه‌زنی اقتصاد و توسعه	تحلیل سیاست‌های اجتماعی	معرفت‌شناسی، متافیزیک و فلسفه علوم اجتماعی
صنعتی‌سازی قرن بیست	اقتصاد بین الملل و سیاست‌گذاری اقتصادی	فلسفه محیط زیست
روش‌های کمی در اقتصاد	حکومت و اجتماع	فلسفه حقوق
همکاری و تعاون	تاریخ نظریات تساهل و تسامح	فلسفه ذهن و زبان
کلیات اقتصاد	عقل و قدرت در اندیشه سیاسی اروپا	معرفت‌شناسی و متافیزیک
تأمین مالی شرکت‌ها	دولت و اجتماع در چشم‌انداز بین الملل	نظریات و ایدئولوژی‌ها
ارزیابی طرح‌های توسعه	تحلیل‌های معاصر در تساهل و تسامح	دانش و واقعیت
تحلیل هزینه - فایده	نظریات و سیاست‌های توسعه دولتی	عقل، دانش و جامعه
اقتصاد اتحادیه اروپا	تحلیل سیاست‌های اجتماعی	مباحث اساسی در فلسفه
اقتصاد تجربی	مدیریت و شکل‌گیری دولت‌های ملی و محلی	ملاحظات فلسفی اخلاقیات
اقتصاد صنعتی	رفتار و نهادهای سیاسی امریکا	فلسفه، جامعه و سیاست

۲۰۲

اقتصاد	سیاست	فلسفه
اقتصاد کار	توسعه اندیشه سیاسی (از ماقیاولی تا میل)	مطالعات فلسفه
اقتصاد بخش عمومی	توسعه اندیشه سیلیسی (از مارکس تا حصر معاصر)	مباحثی در فلسفه، سیاست و اجتماع
مالیه عمومی	سیاست در انگلستان	مقدمه‌ای بر مفاهیم فلسفه سیاست
نظریه تأمین مالی	مفاهیم و نظریات سیاسی	مقدمه‌ای بر فلسفه تطبیقی دولت‌های توسعه پافته
تحلیل مقابس‌ای نقل و انتقال نیروی کار	متفسران بزرگ سیاسی	فلسفه تطبیقی مال در حال توسعه
مبانی اقتصاد سیاسی در قلمرو جهانی	مطالعات سیاست فرانسه	اصالت عقلاییت و اصالت تجربه
روش‌های اقتصادی	مطالعات سیاست آلمان	تفکر نقاد (انتقادی)
عناصر علم اقتصاد	تاریخ و سیاست	فلسفه کلاسیک
حسابداری مالی	فرهنگ، جامعه و سیاست اروپا	عقاید فلسفی قرن ۱۹ و ۲۰
تفکر درباره تجارت	سیاست جهانی	فلسفه علم
اقتصاد و روابط بین الملل	تاریخ و روابط بین الملل	فلسفه باستان (عهد عتیق)
اقتصاد و جغرافیا	روابط بین الملل و مطالعات استراتژیک	متا فیزیک
اقتصاد تجاری امریکای شمالی و استرالیا	مطالعات صلح و روابط بین الملل	فلسفه قرن معاصر
بول و اجتماع (مقایمه‌ای بر اقتصاد اجتماعی)	احزاب و گروههای سیاسی	عقلانیت کاربردی
جهانی سازی و چالش‌های اجتماعی	تولید ملی و سیاست	مسایل فلسفی در علوم اجتماعی و علوم طبیعی
توسعه اقتصادی و تحولات اجتماعی	ملی گرایی و اتحاد رسانه، دموکراسی و جامعه	اخلاق کاربردی
توسعه تطبیقی	تنوری‌های سیاسی و سیاست‌های تطبیقی	ارزش‌ها و نهادها
اقتصاد رفتاری	تاریخ و تنوری اجتماعی	نظريه اخلاقی
فلسفه و اقتصاد سیاسی	عقاید سیاسی مدرن	اخلاق زیستی
Leadership and communication	تنوری جامعه شناسی	تفکر اخلاقی
روش‌های تحقیق	مقدمه‌ای بر اندیشه سیاسی	علم اخلاق
Punishment and cooperation	اخلاق و سیاست عمومی	اخلاق و ارزش‌ها
مدیریت دولتی و اجرایی	تحولات و نظم اجتماعی	اخلاق و حرفة (اخلاق پژوهشی، اخلاق شرکتی)
	تاریخ، فلسفه و سیاست	قضاؤت و تصمیم
	حقوق اساسی	منطق فعالیت جمعی

پیوست سه

فهرست برخی از دانشگاه‌های برگزارکننده دوره اقتصاد سیاسی

دانشگاه	عنوان رشته	مقطع
استنفورد	اقتصاد سیاسی تحلیل‌های اقتصادی و سیاستگذاری	.Ph.D MBA
سیدنی	اقتصاد سیاسی	Ph.D
بریستول	جغرافیای اقتصاد سیاسی	Ph.D
برکلی	اقتصاد سیاسی جوامع صنعتی	BA
شیفیلد	اقتصاد سیاسی بین‌الملل حکمرانی و سیاستگذاری عمومی	MA
تورنتو	اقتصاد سیاسی توسعه بین‌المللی	MA
اسپرینگ آربور	اقتصاد سیاسی	MA
Puget-sound	اقتصاد سیاسی بین‌الملل	MA
ساسکس	اقتصاد سیاسی بین‌الملل	MA
تگزاس و والاس	سیاست‌گذاری عمومی و اقتصاد سیاسی اقتصاد کاربردی	MA
برونشویک	مطالعات سیاست‌گذاری	MPHIL
آریزونا	مطالعات بین‌الملل (اقتصاد سیاسی)	MA